

X

BIBLIOTECKA KOŁA SŁAWISTÓW IM. J. BAUDOUINA
DE COURTENAY UNIwersYTETU POZNAŃSKIEGO
NR. 2.

Dr ADAM TOMASZEWSKI
ASYSTENT UNIwersYTETU POZNAŃSKIEGO

MOWA LUDU WIELKOPOLSKIEGO

CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA

Z DWOMA MAPKAMI

19

POZNAŃ

34

NA SKŁADZIE W KSIĘGARNI GEBETHNERA I WOLFFA
CZCIONKAMI DRUKARNI UNIwersYTETU POZNAŃSKIEGO
pod zarządkiem Józefa Winiewicza

CZŁONKOM
II-GO MIĘDZYKARODOWEGO
ZJAZDU FILOLOGÓW
SŁOWIAŃSKICH W WARSZAWIE
(23—30 WRZEŚNIA 1934 ROKU)

26948

484

ofiaruje

*Koło Sławistów
im. J. Baudouina de Courtenay
Uniwersytetu Poznańskiego*

Skróty nazw powiatów.

babim. — babimojski
bydg. — bydgoski
chodz. — chodzieski
czarnk. — czarnkowski
gnież. — gnieźnieński
gost. — gostyński
inowr. — inowrocławski
kal. — kaliski
kol. — kolski
kon. — koniński
kośc. — kościański
krot. — krotoszyński
leszcz. — leszczyński
międz. — międzychodzki
mog. — mogileński
nowot. — nowotomyski
obor. — obornicki
ostr. — ostrowski
pozn. — poznański
raw. — rawicki
sęp. — sępoleński
skwierz. — skwierzyński
szam. — szamotulski
szub. — szubiński
tur. — turecki
wagr. — wągrówiecki
wolszt. — wolsztyński
wrzes. — wrzesiński
wyrz. — wyrzyski
złot. — złotowski
żnin. — żniński

Uwagi wstępne.

W skład narodu i państwa polskiego weszły plemiona wielko- i małopolskie, śląskie, kujawskie i mazurskie, znaczną też rolę odegrały plemiona pomorskie. Jeszcze dziś po wszelkich burzach dziejowych możemy ten plemienny skład Polski obserwować w licznych różnicach zwyczajowych i językowych. Dlatego prof. K. Nitsch w podziale terytorjum języka polskiego na dialekty wyodrębnia Śląsk, Małopolskę, Wielkopolskę, Mazowsze, dialekty mieszane mazowiecko-chełmińskie, Kaszuby i kresy wschodnie¹⁾. Na terenie Wlkp. wyróżnia Nitsch: Wielkopolskę właściwą, Krajną i Bory, Kujawy i ziemię Chełmińsko-Dobrzyńską oraz Nowe dialekty niemazurzące.

W niniejszej pracy termin Wielkopolska obejmuje Wielkopolskę właściwą, t. j. dawną, historyczną, a nie dzisiejsze woj. poznańskie. Z dzisiejszego woj. poznańskiego nie uwzględnia się tutaj pow. inowrocławskiego i przeważnej części dawnego strzelińskiego jako należących do Kujaw oraz terenu po lewym brzegu Brdy, dalej pow. kępińskiego i dawnego ostrzeszowskiego oraz przeważnej części daw-

¹⁾ W przedmowie do „Wyboru pol. tekstów gwarowych”. Lwowska Biblj. Slaw. t. X.

nego odolanowskiego jako należących historycznie i językowo do Śląska, natomiast włącza się pn-zach. część woj. łódzkiego z pow. konińskim w całości oraz kolskim, tureckim i kaliskim aż po granicę mazurzenia. Z Krajny uwzględniono tylko część poznańską, gdyż pomorską opisał prof. Nitsch w „Dialektach pol. Prus Zachodnich” (MPKJ III 101—284 i 305—95). Oczywiście opracowanie obejmuje także tereny przylegające do Wlkp. po stronie niemieckiej.

W to stosunkowo zwarte polskie terytorjum językowe wbili się niezbyt szerokimi klinami Niemcy: w dolinie nadnoteckiej aż po Bydgoszcz, w pow. chodzieskim od Ujścia przez Chodzież aż poza Ryczywół (obornicki), koło Trzciela na Nowy Tomyśl aż po Rakoniewice; b. ziemczona była też pód. część pow. leszczyńskiego; stare osadnictwo niem. spotykamy nawet na prawym brzegu Proсны, między Stawiszynem a Pyzdrami. Inne części Wlkp., szczególnie na pn. — w byłej rejencji bydgoskiej, były także zalane niemczyzną, lecz nie do tego stopnia, żeby żywiol polski był tam w zaniku. Po wojnie światowej w tych okolicach ziemczonych wzrósł ogromnie element pol., bo znaczna część Niemców wyemigrowała a miejsca ich zajęli Polacy z innych dzielnic lub reemigranci. Dziś tereny te właściwie nie mają żadnego wyraźnego oblicza językowego, zostają prosto opanowywane przez sąsiednie gwary wlkp. Warunki, w jakich się dziś Wlkp. znalazła przez cofnięcie się fali niem., powstanie pol. szkół i urzędów oraz napływ ludności pol.

z innych dzielnic, będą niewątpliwie sprzyjały zanikaniu wielu starych cech językowych i wytwarzaniu się nowych. Wzrósł przede wszystkim odsetek osób, uświadamiających sobie różnice między językiem literackim a gwarami, co ogromnie utrudnia pracę dialektologowi.

Monografii o gwarach wlkp. dotąd niema, jednakże główne ich cechy scharakteryzował K. Nitsch w „Dialektach jęz. pol.”¹⁾. Obecne opracowanie

¹⁾ „Gramatyka jęz. pol.” zbiorowa. Kraków 1923, str. 409 do 520; tam też spis odnośnej literatury. — Od tego czasu pojawiły się następujące prace i przyczynki, stojące w większym lub mniejszym związku z mową Wielkopolan:

Nitsch K.: Granica państwowa a granice jęz. pol.: IV. Pód. i zach. granica Wlkp. Język Polski VIII 33—7.

Tomaszewski A.: O dialektach wlkp. Wiadomości Spółki Pedagog. I 3.

Tenże: Błędy językowe uczniów szkół poznańskich. Jęz. Pol. XII 45—52 i 81—5.

Tenże: Stosunek gwary Łopienna do innych wlkp. Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski II 467—72.

Tenże: Samogłoski *â* o w gwarach pn. Wlkp. Prace polonist. ofiar. J. Łosiowi. Prace Filol. XII 130—4.

Tenże: *Roz-* || *hoz-* na terenie Wlkp. SIOcc. IV 209—12.

Tenże: Z powodu projektu prawideł poprawnej wymowy. Przyjaciel Szkoły nr. 17, r. 1928.

Nitsch K.: Wybór pol. tekstów gwar. Lwowska Bibl. Slav. X Przedmowa i teksty nr. 151—174. Lwów 1929.

Obrebska A.: Stryj, wuj, swak w dial. i historii jęz. pol. Monografie pol. cech gwarow. nr. 5. Kraków 1929.

Tomaszewski A.: Gwara Łopienna i okolicy w pn. Wlkp. Prace Kom. Jęz. Pol. Ak. Um. nr. 16. Kraków 1930.

Nitsch K. i Mrozówna E.: Mazowieckie wyrazy przyrodnicze. 1. Gryka. Lud Słow. I A 245—56 i Dodatek I LS II A 92,

opieram przede wszystkim na własnych badaniach przeprowadzonych w latach 1930—2 w przeszło 400 miejscowościach, o czym krótkie Sprawozdania ogłosiłem w Sprawozd. Pol. Ak. Um. XXXVII nr. 6 i 10. Ze względu na ciasne ramy niniejszej pracy musiałem się ograniczyć do przedstawienia tylko rzeczy najbardziej typowych; również o wyczerpującym przedstawieniu wszystkich zebranych przykładów nie mogło być mowy.

Dodatek II na str. A 191. — 2. Chaber. LS II A 92—114. — 4. Jegła = jodła. LS II A 199—205. Tylko Nitsch: Jodła, świerk, smrek, LS II A 206—22.

Tomaszewski A.: Swojak. Jęz. Pol. XVI 118—20 i Uzupełnienie do swojaka. Jęz. Pol. XVI 89—90.

Tenże: Mowa ludu pol. w pow. leszczyńskim. Ziemia Leszczyńska zesz. II, r. 1932.

Taszycki W.: Powstanie i rozwój rzecz. typu cielak. LS III A 17—33.

Stieber Z.: Izoglosy gwar. na obszarze dawnych woj. łęczyckiego i sieradzkiego. Monogr. pol. cech gwar. nr. 6. Kraków 1933.

Szyperski A.: Błędy jęz. w Wlkp. Środa 1933. (rec. Tomaszewskiego w Wiciach Wlkp. III nr. 11).

Taszycki W.: Z dawnych podziałów dial. jęz. pol. Cz. I. Przejście *ra* ≅ *re*; Cz. II. Przejście *ja* ≅ *je*. Arch. Tow. Nauk. we Lwowie Dz. I, T. VI zesz. 1 i 2. Lwów 1934.

Szyperski: Mowa zapomniana. O archaizmach w Wlkp. Środa 1934.

Tomaszewski: Zasięg wymowy *kolŏno*, *sŏno* na gruncie Wlkp. SIOcc. XII 341—9.

Tenże: Mowa t. zw. Mazurów wielęńskich (w przygotowaniu).

Z fonetyki.

Samogłoski.

a: Na całym terytorjum przechowały się dotąd dwa rodzaje *a*: normalne, szerokie, środkowe *a*, dziś powszechne w jęz. liter., i *a* t. zw. „pochylone”.

Grupa *-aj-* ≅ *-ej-*, zwykle w rozk.: *čekej*, *skovejće*, ob. *'ukraj*: jedynie w Sypniewie (sępol.) i Piesnie (wyrz.): *zašpywaj*, *-wajma*. W innych wyrazach jest znaczne wahanie: tylko *tutej* (*tutejk*), lecz *žišej* || *žiša*, nigdy *žišaj*, zwykle *fčoraj*, *zafčoraj* i *uñnegdaj*, rzadko *fčorej*. Dalej *lišej* || *-aj*, *kužaj* || *-oj* || *kužejći*. Przedrostek *naj-* przedstawia się konsekwentnie jako *naj-* lub *nǎ-*: *najbaży* || *nǎbaży*, *nǎpŏryšy*, także *nǎzimne* || *nǎzimne* ‘galareta z nówek’, natomiast w złożeniach słownych *na + i* jest *nejš*, *znejde*, *znejde* || *znǎjš*, *znǎjdymyj*, *znǎjde*.

Nagłosowe *ja-*, które w pn.-wsch. Polsce przechodzi w *je*¹⁾, przedstawia się jako *je-* jedynie w ‘jarzmo’: *iěžm^o*, *vjyžm^o*, *mŏyžb^o*; *jažmo* trafia się zrzadka, możliwe w pow. kolskim, tureckim i kaliskim; jeszcze większą rzadkością jest *iuzymk^o* (Zgierzynka-nowot., Kluczewo-szam. i Lisewo-kon.); od tego jednolitego terytorjum jaskrawo odróżnia się skrawek zachodni, gdzie mamy *ig^o* lub l. mn. *iga*: w pow. leszcz. Włoszakowice, Brenno, w kośc. Bucz, Wielichowo, cały pow. wolsztyński, w pow. nowot. Nądnia, Nowawieś Zbąska, Chrośnica, Bolewice, również w Nowem Kramsku (babim)²⁾. Dzi-

¹⁾ Nitsch: Dial. jęz. pol. str. 437.

²⁾ Podobnie w kasz. jęz. *jigæ* (Ramułt: Słownik jęz. pomorsk.).

siejsze liter. 'jechać' ma przeważnie postać *jaχać*, tak też było często w staropolszczyźnie, jednak prof. Taszycki uważa *jachać* za formę wtórną¹⁾. Wahania obserwujemy w formach cz. ter.: *jażeś*, *jadymy* lub *pojede*, *pojedymy*, w *iażyna* || *jeżyna*, *jaśun* || *jeśun*, zwykle też *iaščurka* (*vjaščurka*), jedynie w Dąbrowie Kol. (sęp.) *viščurka*; tylko *ja-* w *iażymbina*, *iasmin*, *iasny*, ob. *iaśnik* || *iaśńak* 'kolcowój', *iasker*, *iajšćump*, *iaskũyka*...

Również nagłosowe *ra* wykazuje w pn. Polsce tendencję do przejścia w *re* (Nitsch, l. c.). Na gruncie Wlkp. jest zasadniczo *ra-* poza formami *redyo redlic* (*rydlíc*), które obejmują pn. połać aż po Byski (chodz.), Morzewo, Chojnę, Łankowiczki, Juncowo, Żnin, Mogilno, Gębice; na Kujawach tylko *radyo* (Szymborze, Wójcin-mog.), tak samo w pow. kon., jedynie na linii Koło — Turek — Kalisz pojawia się zrzadka *redyo*²⁾. Na Krajnie częste też *reći* || *reki* || *reki*, natomiast zwykle tylko *rażić*, poza Wierzchucinem, gdzie *oreżić*; w Lutowie także *reme*, co można łączyć z przejściem $\check{a}N \cong \check{y}N$. Wszędzie wahają się postaci *ra^oovać* i *re^oovać*, chyba ze względu na związek z niem. *retten*. Na pld. Wlkp. wyróżnia się Gogolewo (gost.), gdzie *radyo* || *redyo*, *raχunki* || *reχunki*, *reżi*, *oreżić*, *reme*, ob. *rak*.

1) Z daw. podziałów dial. jęz. pol. cz. II. *ja* \cong *je*, str. 81.

2) Obfity materiał przedstawia Taszycki: Z daw. podz. dial. jęz. pol. cz. I. *ra* \cong *re*. — Wyraz *raczyć* nie jest absolutnie wyrazem „dworskim”. Przyczyn braku **reczyć* lepiej szukać w *a*, bo gwarowe tylko *raćyć* (str. 72).

O przejściu $\check{a}N \cong \check{y}N$ zob. pod Samogłoski nosowe. *a*: Podstawą tego dźwięku jest fonema *o*, jednakoż z licznymi odcieniami: *ã^o*, *ou*, *o^o*, *ô^o* *ã*, *ω*, *o*. Wielkopolsce przypisuje Nitsch zasadniczo wymowę dyftongiczną, a Kujawom monoftongiczną: *o* (l. c. 437 i 501). O ile na rdzennych Kujawach mamy do czynienia rzeczywiście z *o*, o tyle w całej Wlkp. znajdujemy najróżniejsze odchylenia, uniemożliwiające wytyczenie granicy między monoftongicznym a dyftongicznym *ã*. Nie ulega wątpliwości, że siła dyftongu maleje, jednak *ou* spotykamy również na wschód od linii Kępno—Jarocin—Środa—Gniezno—Bydgoszcz¹⁾. Najłatwiej poznać dyftongiczną wymowę przy zestawieniu form 3 os. l. p. cz. ter. i przeszł. konjugacji na *-am*, *-asz*, które brzmią wówczas jednakowo: *do^o*, *čyto^o*, inaczej przed *l*: *do^o* lecz *doł*. Monoftongiczne *o* \leq **ã* zasadniczo nie jest identyczne z og.-pol. *o* ze względu na silne zaokrąglenie warg, oddaje to znak *ω*. Okolice Czarnkowa i Wielenia ma *ã^o*, Krajna *ô^o*, na końcu wyrazu nawet z tendencją do *u*: *kuźnũ*, *kuřniu*, *kšyžu*, *ślô^otu* 'fruwa' (Miasteczko-wyrz.)²⁾. Oba Kramska nie mają odchyleń z wyjątkiem przed *l*: *dou-daua* (Nitsch, l. c. 437 i 438).

1) Świdarska H. w „Dialekcie księstwa Łowickiego”, Prace Fil. XIV, pisze, że „*o^o* zachowuje się u niektórych osobników (najczęściej starszych kobiet)” str. 264. Kilka przykładów podaje również Z. Stieber: Izoglosy łącz. i sier. str. 24.

2) Dla uniknięcia nieporozumień i spowodu niemożności każdorazowego określania pochodzenia przykładu używam w pracy zwykle tradycyjnego *ã*.

**āN*, ≅ *āN*, *oN*, *ωN*, *óN*, *ũN*, *uN*, rzadziej *o^uN*, *ó^uN*; w centr. i pld Wlkp. silniejsza tendencja do zwięzania: *sum* 'sam', *dum* 'dam'.

a „pochylone“ należy do tych cech gwarowych, które sobie mówiący dziś najbardziej uświadamiają i w rozmowie z obcym starają się ich unikać. Dla tego też napotkać można liczne odstępstwa. *ā* występuje w pewnych ściśle określonych warunkach; np. 1. jako rezultat ściągnięcia: *so^utyšo^u*, *laterńo^u*, *zb^uožo^u*, *d^uobro^u*, *k^uoždo^u*, *š^upyvo^u*, *śwć*; 2. jako rezultat wydłużenia zastępczego: *ue^ubwł*, *bw^upka*; 3. jako rezultat dawnych stosunków akcentowo-iloczasowych: *k^uwzac*, *χ^uvo^ulic*, *χ^uvwl*, *bi^uwk*, *k^uorbwl*, *no^upašte^uk*, *bo^uyyj*, *tro^uva*.

e: Wyróżniamy wszędzie dwa rodzaje e: og-pol. e oraz e „pochylone“.

Jedną z wybitnych właściwości wlkp. jest zachowanie po spółgłoskach palatalnych dawnego 'e w końc. cel. l. p. na -'e^ui oraz w suf. przym. -'e^uy; mamy bowiem *vu^uje^uvi*, *P^uozn^une^uvi*, *g^uospod^uže^uvi*, *pr^uo^uboš^uce^uvi*, *ma^uje^uvyj*, *ž^uu^uce^uve*, *r^uže^uvā* obok *k^uokot^uo^uvi*, *χ^uep^uak^uo^uvi*, *rog^uoski*, niekiedy nawet po s, c: *č^uase^uve*, *k^urafce^uvā*. Na miejscu -'ó^u- jest -'y^u (-'y^uf-): *gn^uo^uiy^uva*, *pok^uo^uiy^ufka*. Właściwość ta obejmuje zachód Wlkp. aż po linię: Roszkówko (raw.), Gogolewo, Pępowo, Szelejewo, Ługi, Włósciejewki, Książ, Czarnotki, Środa, Kleszczewo, Iwno, Łagiewniki (pozn.), Kiszkowo, KłECKO, Dębica, Świątniki, Łopienno, Mokronosy, Sadki, Mrocza, Runowo, Sypniewo, Sępólno (w Lutowie: *kvase^uvi* *garnek* 'dzieża' obok *stri^uo^uvi*, *kov^uo^ulo^uvi*);

na wschód od tej linii sięgają przym. *proboš^učeskā*, *χ^urabeski*, przedewszystkiem formy z -'ó^u-: *gno^uiy^ufka*, *py^uty^ufka*, bo sprzyja im częstsze dysymilacyjne przejście *yo* (≅ **o*) ≅ *yy*, nawet w *y*. Z Nowego Kramka podano mi również: *nauč^uyc^uele^uvi*, *gospoda^uže^uvi*, ob. *vu^ujo^uvi*¹⁾, w Dąbrowce *k^urafce^uvā*, *gno^uiy^ufka*.

Obraz wymiany 'e:'o przed przedniojęz.-niepalatalnymi nie jest wcale jednolity. W zach. Wlkp. mamy wąski pas: zach. część pow. rawickiego i gostyńskiego, pn.-wsch. i pn.-zach. leszczyńskiego, zach. kościańskiego, podobno też w N. Kramsku, wschodnia część pow. nowotomyskiego, cały szamotulski, prawie cały międzychodzki, zach. część pow. poznańskiego aż po Konarzewo-Kiekrz i zach. część pow. obornickiego, pow. czarnkowski, Morzewo (chodz.) oraz kilka miejscowości w pow. wyrzyskim, gdzie zachowane jest 'o w konjugacji typu *nose*, *nos^uya*: *b^uore*, *p^uore*, *v^uoze*, *zam^uote*, również, choć niewszędzie, *l^uote*, *p^uolot^uya*; pozatem powszechne *nese*, *nes^uya*. Ten stosunkowo niewielki teren z wymową *nose* nie jest wcale jednolity, młodsze pokolenie ciąży ku *nese*, *lete*. Również napotykałem na zachodzie formę *š^umotana*, która wobec tego nie może być formą wschodniopruską²⁾; trafia się też *š^umetana*, choć normą jest *š^umytana*. Znacznie częściej spotyka się formy *bodro*, *ta bodra*, również poza terenem z wymową *nose*, natomiast

¹⁾ Nitsch podaje jedynie *k^uoval^uvi*- (l. c. 431).

²⁾ Nitsch, l. c. 431; dotyczy to również uwagi o *niose*, *niosła* w „Języku pol. w Prusiech Wschodnich“. Prusy Wschodnie — przeszłość i teraźniejszość. Poznań 1932 r. str. 150.

rzadziej *mōtŭa, pŭmōtŭo*. *Рогун* || *рогуні* oraz *vosna* || *zvosna* nie mają zwykle obocznych z *'e-* (jedynie w Przykonie - tur. *zvosna*).

Ze zjawisk związanych z *e* ruchomem na wyróżnienie zasługuje *bes* 'lilak', który w pld.-zach. Wlkp. aż po Łaszczyn (raw.), Konary, Gogolewo, Żytowiecko, Golę, Jerkę, Turew, Borowo, Żabno, Modrze, Rakoniewice, Przemęt, Wijewo ma postać *best*, w pow. wolszt. przeważnie *besk-besku*, w Tuchorzy i Chobienicach *besk-bezgu* oraz w Obrze *bezdu*. Postać *best, best* podaje Sł. Gw. Pol. tylko z okolic Augustowa, odpowiedniki dla *besk* (*bezg*) znajdujemy aż w serb.-chor. *bazag-bazga* i *bazd* oraz w słoweń. *b'azg, baz'ag-bazgā, bēzag-zga¹*), o ile nie kryje się w nim zdrobniałe *bezek*, co wydaje się mało prawdopodobne. Okolice Zbąszynia ma *bes*, również w dol.-łuż. jest *běz* (*baz*). Na pn. od *best*, *besk* jest *bes*, lecz dop. l. p. *bzu*, tak aż po Notec, podczas gdy normą w reszcie Wlkp. jest *bes-besu, meχ-meχu, lyn-lynu*. 'Wiatr' posiada nad Notecią postać *úater* i *úatš* (Dziewoklucz, Szamocin, Barcin, Wysoka, Gromadno (*Pofš*), Dźwierszno, Pruszcz). Na północy spotyka się też *dyšč-dyžžu* (*dešč-dežžu*), *ševēc-šefca* (także w Kramsku), *uot pantūfk*; mocno porozrzucane są *līter, meter*.

Grupa *eł ≅ ał* (*āy, oy, ωy*): *vouna, pudouko, kou-basa, kuouka, moy*, możliwe też *vauna, kuouka*, co wskazuje, że *o* w tem połączeniu odczuwane bywa jako *ā*. Jest to jedno ze specjalnych zjawisk Wlkp., które według Nitscha (l. c. 432) „poza ślą-

¹) Berneker E.: Slav. etym. Wtb., 111.

skiem zajmuje mniejwięcej lewy brzeg Warty prawie aż po Konin, skąd granica zwraca się na Ślesin, a dalej idzie nieco na pn. od Gniezna przez Wągrówiec do ujścia Głdy do Noteci". O ile właściwość ta występuje silnie w Wlkp. centralnej i zach., o tyle granicę pld.-wsch. trzeba przyjąć z zastrzeżeniem. Już w pow. ostrowskim zauważamy słabą tendencję do *eł ≅ ał* (Lamki, Wysocko Wielkie, Rososzyca), a na terenie pow. kal., tur. i kon. napotykałem miejscowości, gdzie tylko *eł-* (Ślesin, Wola Łaszczowa, Dąbrowice Stare, Wola Brudzewska, Grąbków, Przykona, Lisków, Żeliszaw, Kokanin, Jaroszewice, Sławsk), dlatego trudno zgodzić się całkiem na wschodnią granicę wymowy *vouna*, wytyczoną przez Stiebera¹). Najsilniej utrzymuje się *ał* w wyrazie *kou-basa*, natomiast *kuouka* jako wyraz nie wkracza prawie na prawy brzeg Prosny. W pn.-wsch. części woj. poznańskiego napotykałem *koubase* i *kuouka* w Łąkiem, *koubase* w Wójcinie i Szymborzu, dalej z pominięciem Barcina, Łabiszyna i Szubina aż w Niedźwiadach (szub.), dalej w Gołańczy, Chojnie i Szamocinie (*kolbasa*), skąd granica prowadzi rzeczywiście wprost do ujścia Głdy (w Byszkach *velna*, a w Walkowicach *volna*). Na pn. od Noteci zapisałem w Piesnie: *Pavou, cou-basa*, ob. *kubeuci, kuouci, veuna, pudeuko*, w Lutowie *vouna, kuouka, kou pouyn vōdi*. Bardzo ciekawem świadectwem zgodnego rozwoju **l' *l'* na gruncie pol. i luż. jest forma *dlejšyi* 'dłuższy' koło

¹) l. c. Mapa IV. L. 3.

Zbąszynia i w N. Kramsku, która ma swój odpowiednik w *dlejšy*, formie „powszechnej we wszystkich gwarach łużyckich“¹⁾.

Grupa $eN \cong y, \dot{y}, \acute{e} + N$, przewagę ma fonema y : *sarynka, rydlym*. W okolicach, gdzie $*\acute{e} \cong q$, mamy również aN .

e t. zw. pochylone jest zasadniczo identyczne z og.-pol. fonemą y , w niektórych okolicach, szczególnie na pn., dźwięk ten jest trochę szerszy: \dot{y} . Wybitną cechą kujawską jest przejście tego \acute{e} po spółgłoskach miękkich w i : *kobita, ɣlip, śnik, ví, rozumi, śidym, tańigo, pa'lic-pa'lica* (Szymborze), to samo dotyczy $'\acute{e} eN \cong i iN$: *piść, címno*. Taki stan istnieje w Pakości, Łąkiem (koło Strzelna), Wójcinnie (*psýc'óiržić*), Ślesinie, Dąbrowicach Starych. Odtąd nie można już granic ściśle określić, bo w Osieku Wielkim *śúyca, úy*, w Powierciu *śúyca* ob. *límeš, pa'lic*²⁾. Zresztą $i (\leq '\acute{e})$, lecz nie tak konsekwentnie przeprowadzone, spotykamy często na południe od tej granicy, szczególnie w pow. tur. i kon., a nawet kal. (Dzierzbin); np. idealny stan kujawski w Pyzdrach: *kobita, śnik, ví, sóiže, tańigu*. Wymową \acute{v} wyróżnia się Dąbrówka (Nitsch, l. c. 434), to samo stwierdziłem w Nądni, a z Dąbrówki podano mi

¹⁾ Stieber Z.: Stos. pokrewieństwa jez. łużyckich. Bibl. Ludu Słow. Dz. A nr. 1. str. 43.

²⁾ Wprawdzie Stieber (Izoglosy sier. i łącz. str. 39) prowadzi granicę w kierunku pld. przez Powiercie, lecz jako podstawę podaje tylko dwa przykłady, z których formy *pob'ilany* nie można brać pod uwagę, bo *b'il'ic* jest po całej Wlkp. rozrzucone. Między Mapą V a objaśnieniami do map jest rozbieżność: na mapie na miejscu 2 winno być 1!

žžipko, ściška, iš-iža 'jež'. Poza tym w całej Wlkp. trafia się *kalika*.

\acute{e} występuje w pewnych ściśle określonych warunkach; np. 1) w zależności od dawnych stosunków akcent.-iloczasowych: *byda, śmyɣ, mlyk^o*; 2) w zgłosce zamkniętej: *ɣlyp-ɣleba, k^ooli-k^ooleji, bžyk-bžegu*; 3) na miejscu $*\acute{e}$ powstałego ze ściągnięcia: *d^oobrygu, tańyg^o*, w całej Wlkp. *jego, tego, čego*, jedynie w Nądni i Nowejwsi Zbąskiej: *tyg^o*, *įyg^o*, *čyg^o*, a w Stokach i Łowyniu *įęg^o||teg^o*; 4) w grupach $*-'er, *-'er, *-'erz$: *čyrpeć, pyrši*, lecz tylko *serce, úyžba* itp.

Na pograniczu niem. spotkać się można z dźwiękiem podobnym do niem. wąskiego, długiego, nieokrągłego e w *See, sehen*. Dźwięk ten jest trochę węższy od e , nie dochodzi do \acute{e} , oznaczam go przez \acute{e} , niekiedy po takim \acute{e} słychać jeszcze i ; oto kilka przykładów: *vézne, vé'znóm, cvéla, šévec, méle*.

o : Większa część Wlkp. wymawia o jako dyftong: $uo, ^o, ue, ^ae, o\grave{z}$ bez względu na pozycję tego o w wyrazie: w na-, śród- czy wygłosie. Siła elementu wargowego zależy od różnych, niezawsze możliwych do określenia czynników, jak tempo mowy (przy przeciąganiu mowy, wyrażaniu zdziwienia, pytania wypadnie ue), unikanie labjalizacji przed u (*koúek*) lub w kilku po sobie następujących zgłoskach (zam. *k^ook^oot^oóvi* raczej *kok^oot^oóvi, kokot^oóvi*), pleć mówiącego (starsze kobiety z reguły silniej przeciągają), poziom umysłowy mówiącego (znaczna część ludzi uświadamia sobie silną dyftongizację

i stara się jej unikać) itp. Jakość poprzedzającej spółgłoski rzadko tamuje dyftongizację, bo *čuołka*, *š^oostra* również możliwe, jak *ryobič*, *k^ooχać*, *mjeva¹*). *ł^o zlewa się zawsze w jedno *uo*: *puot*, 'pot', 'pod' lub 'plot', a przy tendencjach do hiperpoprawności będzie tylko *o*: *χοpec*, *χοpot*, *pot* 'plot'. Najsilniejszą dyftongizację obserwujemy w zach.²⁾ i środkowej Włkp., w kierunku wschodnim siła dyftongu w śród- i wygłosie powoli maleje i zupełnie zanika; brak dyftongu w pow. tureckim, w kaliskim jest bardzo słabo reprezentowany, tak samo jest w przylegającej części pow. jarocińskiego. Więcej przykładów zebrałem na terenie dawnego pow. słupeckiego, jeszcze na wschód od Konina trafia się *uo* w Brzeźnie i Natalji. W woj. poznańskim brak *uo* na linii Wójcin-Łąkie-Pakość.

Nagłosowe **o-*, **ło-*, **vo-* zlewają się w jedno *uo* (*ue-*): *uosyŕ*, *uepata*, *uosk*; na miejscu *uo* (\leq **o-*) występuje też *vo*: *vokn^o*, *vogrūt*, lecz **ło-* właściwie nigdy nie przechodzi w *vo-*. Gdzie **ł* wymawia się jako *l* lub *ł*, tam oczywiście **ło-* nie utożsamia się z **o-*, **vo-*. Według Nitscha (l. c. 442) to pomieszanie **vo-* i *o-*, które jest również możliwe w środku wyrazu, obejmuje pn.-zach. Włkp. „od linii idącej od Międzyrzecza trochę na pn. od N. Tomysła i Śremu, a potem mniej więcej przez Konin, z górnym biegiem Noteci do Nakła wreszcie do Złotowa“. Jednak w pojedynczych wyrazach

¹⁾ Obfity materiał przedstawiłem w „Gwarze Łopienna“ str. 20-7.

²⁾ W obu Kramskach tylko monoftoniczne *o* (Nitsch l. c. 435)

zjawisko to sięga dalej, np. *voğ^uvek* — z pominięciem okolicy Zbąszynia i Obry — aż po Kębłowo, Stara Dąbrowę, Ruchocice, jest też w Czaczu (kośc.); od Ruchocic granica prowadzi przez Ptaszkowo, Dakowy Mokre, Konarzewo, Komorniki, Żabno, skąd Wartą aż do Czeszewa, potem przez Antonin, Rudę Komorską, Lisewo, Białobłoty, Jaroszewice, Modłę Królewską, Brzeźno, Ślesin; dalszej granicy obecnie wykreślić nie mogę, bo cecha ta występuje na całym lewym brzegu górnej Noteci, a na prawym, którego systematycznie nie badałem, zapisałem *voğ^uvek* w Szymborzu, potem *uosk* w Gościeradzu (bydg.), Wierzchucinie, Pruszczu (tucholski), w samym Sępólnie: z *vofsa*, *vogrūt*, *vożeń*, *vūni*, *vovoc* (od 70-letniej kobiety)¹⁾.

Grupa **oN* \cong *ó*, *û*, *uy*, *ôy*, *uò*, *uò*, *uû*, *uû* + *N*, ewtl. też *vû* + *N*; wszystkie wypadki są w różnych okolicach możliwe. Na zachodzie, gdzie **u* \cong *û*, jest zwykle *u* + *N* (\leq **oN*).

ó: Dźwięk ten w przeważnej części Włkp. jest odrębny od *u* i występuje równoległe z **o* jako monoftong *ó*, *û* lub dyftong *uò*, *uû*, *uy*, *ôy*: *stûy*, *łt^uûryj*, *sôyl*, *guyra*. Jedyne na zach. Włkp. występuje *u*, o czym bliżej przy *u*. Na Kujawach mamy tylko *u*: *gura*, *vutka*; tę kuj. cechę zauważyłem w Pakości, częściowo w Gębicach i Łąkiem, dalej w Ślesinie, częściowo w Dąbrowicach Starych i Osieku Wielkim. Nagłosowe **vò-*, **ò-*, **łò-* \cong *uy-* lub *vû-* na terenie

¹⁾ Zresztą Świdarska podaje *ğ^oda*, *Levun* nawet spod Łowicza (l. c. 293).

wymawiania *uēda*, więc: *uys* 'wóz', *uylka* 'wódka' i 'łódka', *vūn*, *vūsmij*. Spotyka się też zlanie się **lō* ≅ *ū*, *u*: *barūk* 'barłóg', *guk* 'głóg'.

ō spotykamy też na miejscu **o*. Wybitnie wlkp. *drūga* 'droga' sięga na pn. aż po Byszkę, Morzewo, Szamocin, Chojnę, Grylewo, Łekno, Stępuchowo, Łopienno, Dębłowo (w Gnieźnie dzieci tylko *droga*), Niechanowo, Powidz, Cienin Zaborny, Sławsk (Brzeźno koło Konina i Natalja też *drūga*), Białobłoty, Siąszyce, Zbiersk, Madalin, Lisków, dalszą granicę podaje Stieber (l. c. 50). Zaimek 'kto' ma również *ū*: *ktū*, *χtū*, *ftū*, w całej Wlkp. pld. aż po Prosnę, Wartę, prawie aż do Poznania, skąd z licznymi wahaniami aż po Kwilcz i Dormowo; dziwne, że nie znalazłem tej formy w Kaliskiem, również Stieber (l. c. 30) nie podaje stąd ani jednego przykładu. Silna jest tendencja do wymawiania -*ū*, -*u* w końc. zaimków i przym.: *tegu*, *d^oobrygū*. Może tutaj i do *ktū* przedostało się *ū* z form *któž*, **tegóž*, *czegóž*.¹⁾ — Obok *podv^oorek* jest *podv^urek*, *podvyrek*, powszechne jest *Vōngrūvec*, *Janūvec* z -*ū*- analogiczmem, tak mówi również inteligencja poznańska, choć dziś brózdzą przybysze z innych dzielnic i za nimi oczywiście urzędy, bo niema istotnej potrzeby wyrzekania się tych form. Zdarzają się wypadki wprowadzania *u* w wyrazach *studoua*, *kuk^oot*, *ukn^o*. Odwrotnie, bo stale tylko *o*, jest w *čouno*; są też *g^oory*, *g^oorki*, *g^ooruski*¹⁾ — nazwy topograficzne, dalej *G^oorka Duchovná*,

¹⁾ Leciejewski J.: Gwara M. Górki i okolicy. Rozprawy i Sprawozd. z posiedz. wydz. filol. Ak. Um. t. IX. podaje też *Goruszki* str. 108.

Mejskã G^oorka, *Gora* (koło Żnina), które wbrew urzędowemu brzmieniu (zawsze z -*ó*-) należy chyba łączyć z *gorzec*.

i, *y*: Wlkp. i Kujawy odróżniają *i* od *y*, podczas gdy Krajna wraz z całym Pomorzem wymawia *ribi*, *miši*. Granicę wykreślił Nitsch wzdłuż Noteci, co zgadza się mniejwięcej z faktycznym stanem rzeczy; są małe wahania po jednej i drugiej stronie, np. w Byszkach *myj*, a w Chojnie *zdyži* 'zdąży', w Mieczkowie *riba*, w Rynarzewie *pisk*, w pow. szub. wogóle *rybýj*. Do bardzo rzadkich zjawisk należy dyftongiczna wymowa *i* w wygłosie: *vujeⁱoⁱ*, *brⁱoⁱ*. W nagłosie tylko na pn. jest *ji-*, unikatem jest *jekra* (Stoki-międz. i Dąbrówka).

y wymawia się jako *yj* zasadniczo w całej zach. Wlkp. aż po Prosnę (po prawym brzegu stwierdziłem *yj* jedynie u pewnego starca w Pieczyskach, na pld. od Kalisza), następnie granica biegnie od Czeszewa (wrzes.) przez Miąskowo, Słomowo, Czerniejewo, Dziekanowice, Ujazd, Popowo Kościelne, Stępuchowo, Mokronosy, Panigródz, Mieczkowo (szub.), gdzie już *ribi*. To *yj* uwydatnia się wyraźnie przy powolnem mówieniu lub sylabizowaniu: *ryj-byj*. — Pod wpływem tego *j* oraz wogóle po *i* palatalizuje się następujące po nich *n*, *t*, *d*, z czego powstają formy: *drabiⁿa*, *χrabiⁿa*, *faryⁿa*, *peżyⁿa*, *u^ooⁱn^ue*, *po^pšeżyⁿać*, *żyⁱt^o*, *id^um*, *żyⁱd^ek*, również *voⁱn^a*; to samo po *n*: *kuⁿd^ek*, *luⁿta*, oraz po *ž*: *ne v^užⁿas*. Zjawisko to obejmuje tylko pld. Wlkp. począwszy od Nabyszyc (ostr.) przez Pogrybów, Ligotę, Wałków,

Bruczków, Ługi, Kunowo, Jerkę, Zbytki, Pawłowice, Śmiłowo do Trzebosza (raw.); poza tym zwartym terenem cechę tę razem z *y* posiadają Pieczyska (kal.) i Mikstat oraz Bukówiec Górny (leszcz.), dalej na pn., szczególnie w zach. Wlkp., sięga *sy^łn*, *kuzy^łn*, lecz tylko *sy^łna*, *kuzy^łna*.

*-i^ł może przejść w -'y^ł (-'é^ł), -'ó^ł, -'u^ł: *by^ł*, *pó^ł*, lub *ku^ł*, również *my^ł*, *xy^ł*, *chwilka*, f *Pó^łce* 'Piłce'; podobnie *-y^ł ≅ -y^ł, -ú^ł, -u^ł: *by^ł* || *bú^ł* || *bu^ł*. *i^ł ≅ *il*, *yl*, 'él: *bý^łli*, *míla* || *mý^łla*.

Obok *uy^łka* mamy *ue^łka* z prawidłowem -e-, bo pierwotnie **lō^łka*; *ue^łka* jest rozrzuciona po pld. i zach. Wlkp., przedewszystkiem koło Zbąszynia (na pn. nawet w Piłce i Drawsku *ue^łka*), trudno więc uważać ją tylko za cechę śląską, jak to czynią Stieber (l. c. 14) i Nitsch (506), prędeż za wspólną z dol.-łuż. *le^łka*. Obok *ue^łka* spotyka się też *uo^łka*; możliwe, że do powstania tej formy dopomogło og.-włkp. mieszanie form *ły^łka* i *lō^łka*, które mogą brzmieć jednakowo: *uy^łka-uy^łka^o*.

'Wyka' ma w całej Wlkp. postać *ú^łka*, jedynie koło Wolsztyna, Grodziska, Zbąszynia, również w N. Kramsku jest *vy^łka*, *vy^łka*. Podobnie z zach. związana jest forma *sy^łto*, *sy^łto* 'sito', *sy^łtú^łve*, dalej *ly^łna*, *ly^łna* 'lina', spotykana jednak także nad Notecią; natomiast *ly^łst*, *ly^łst* pozostają bez zmiany. Bardzo często spotyka się *xy^łba* 'chyba'.

u: Na zach. Wlkp., począwszy od Wroniaw (wolszt.) przez St. Dąbrowę, Tuchorzę, Kwilcz, Grobię, Chojno (szam.), Lubasz, Brzeźno, Kruszewo

aż do Ujścia, wymawia się og.-pol. *u* jak *ú* lub *ú^ł*, *ó^ł*: *kú^łra*, *Kú^łba*, *kapó^łsta*; dyftongiczna wymowa jest właściwością okolicy Czarnkowa i Wielenia. Drawsko i częściowo Pęcokowo wymawia *u* jak niem. *ö* w *schön*, *Öfen* (nie *öffnen!*), więc jako dźwięk przedni i okrągły: *iw iö^łem nie cö^łe* 'uchem nie słyszę', *dez^łö* 'deszczu', *drö^łgi* 'drugi'. Nieco skomplikowane stosunki są w Dąbrowce, bo *u* zachowane tam tylko w pewnych pozycjach, co obszernie przedstawił Nitsch (l. c. str. 498). W Kramskach występuje przeważnie *u*. Równoległe z rozwojem **u* ≅ *ú* poszło **ó* ≅ *u*: *gura*, *nu^ł*.

Samogłoski nosowe.

Wartość ustna: Og.-pol. *o* odpowiadają: w pld. i centr. Wlkp. *u*, *ú*, koło Wielenia i na Krajnie często *o^ł*, *ó^ł* (w wygłosie możliwe nawet -*u*), w pn.-wsch. Wlkp. *o*, *o*, na Kujawach znowu *ú*, *u*. Przykłady: *zump*, *vú^łs*; *ó^łzac* *ró^łčka*, *ze s^łeló^łm*, *š^łymaj^ł*; *tompac*, *ž^łno^łć*; *š^łpyvaj^ł*, *kš^łška*.

Og.-pol. *ę* w całej właściwej Wlkp. odpowiada *y*, *ý*, *é*: *rynka*, *vyza*, *cyngle*, w otoczeniu palatalnych *i*: *pišć*, *pińć*, co jest zasadniczo właściwością pn.-wsch.-włkp. i kuj. Na Krajnie na miejscu **ę* mamy *é*, *ä¹*, *q*; wschodnia Krajna po Miasteczko i Wysokę ma *é*: *zēmbi gēs*; reszta Krajny ma zasadniczo *q*: *zq^łbi*, *kš^łžó^ł*, chociaż od Sypniewa na Mrocze ciągnie się pas wymowy *rq^łka*, *gqš*. Równoległe do *q* *q* występuje *a* *ä* + *N* (≅ **eN*): *čam^ło*, *jan^ło*, *žāmā^ł*, *šā^ł*; tak samo potraktowano grupę *āN*: *k^łolan^ło*, *šan^ło* obok *k^łolā^ło*, *šā^ło*. Dzisiaj *q* nigdzie nie prze-

¹ Winno być *a* z *e* u góry.

kracza linii Noteci, lecz dawniej sięgało niewątpliwie dalej na południe, czego dowodzą liczne formy z $\dot{y}N \leq *āN$: $\dot{s}ŷn^{no}$, $k^{ol}\dot{y}n^{no}$, $p\dot{y}nna$, powstałe wskutek hiperpoprawności przy wypieraniu q przez \dot{e} (\dot{e}) od strony Wlkp. centralnej; wymowę $\dot{s}ŷno$ znajdujemy jeszcze w pow. szub., żnin. i inowrocław., resztki także w pow. wagr. i mog.; trochę przykładów znalazłem również w pow. raw. i gost.¹⁾ W obu Kramskach $*\dot{e} *q \cong \dot{y}$ oraz $\dot{a}N$, $\bar{a}N \cong \dot{u}N$: $z\dot{u}mby$, $k\dot{s}\dot{u}\dot{s}ka$, $\dot{s}\dot{c}\dot{u}na$, $\dot{s}\dot{u}no$ ²⁾.

Wartość nosowa: W środku wyrazu przeważna część terytorjum wykazuje stan og.-pol., więc: $k\dot{s}\dot{u}\dot{s}ka$, $v\dot{y}l$, lecz zawsze $\dot{s}\dot{u}m\dot{s}\dot{a}t$; $tr\dot{o}mba$, $g\dot{y}mby$; $dr\dot{o}nk$, $m\dot{y}nka$; $v\dot{o}ntka$, $\dot{v}yncy$; $\dot{m}\dot{e}\dot{s}\dot{o}nc$ $nwr\dot{y}n\dot{c}$... Przed szczelinowemi ginie nosowość (więc $g\dot{y}\dot{s}i$, $k\dot{s}\dot{u}\dot{s}ka$, $\dot{v}\dot{u}zac$) na wielkim obszarze południowym od Baszkowa (krot.) przez Benice, Mokronos, Bruczków, Ługi, Wieszczyczyn do Warty i lewym jej brzegiem do Mosiny, potem przez Modrze, Bukowiec, Rakoniewice, St. Dąbrowę, Przemęt do Brenna i Wijewa, w obu Kramskach niezawsze. Zresztą pojedyncze formy, np. $g\dot{u}\dot{s}e$, $\dot{v}\dot{u}\dot{s}\dot{u}na$ 'gąsienica', sięgają na zachodzie dalej na pn., aż do Noteci, gdzie stykają się znowu z pn. terenem wymowy $\dot{v}\dot{o}zac$, obejmującym zachodnią Krajnę po Wysokę, Miasteczko, więc teren bez q , i przylegający szmat na lewym brzegu Noteci od Ujścia przez Budzyń, Józefowo, Grylewo, aż po

¹⁾ Szczegółowo zjawisko to omówiłem w SIOcc. XII: Zasiąg wymowy $k\dot{o}l\dot{y}no$ $\dot{s}ŷno$ na gruncie Wlkp. 341—9.

²⁾ zob. Nitsch l. c. 439 i 499.

Chojnę; pojedyncze formy spotyka się koło Szubina i na całej Krajnie, wyróżniają się Lutowo i Sępólno z większą ilością przykładów. Poza temi terenami można się zetknąć z formami $\dot{m}\dot{y}\dot{s}^{no}$, $\dot{s}\dot{c}\dot{e}\dot{s}\dot{c}e$, $\dot{t}\dot{e}\dot{s}\dot{y}n^{no}$, ale również z $\dot{m}\dot{y}\dot{s}ka\dot{c}$ $\dot{m}\dot{a}\dot{s}ka\dot{c}$. 'Powrósto' ma w pld. Wlkp. postać $pov\dot{z}\dot{u}\dot{s}yo$, w pn. $pov\dot{z}\dot{u}\dot{s}yo$, na Kujawach $pov\dot{r}\dot{u}\dot{s}yo$, nad Notecią $kov\dot{r}\dot{u}\dot{s}lo$, a pod Zbąszyniem $u\dot{o}b\dot{z}usyo$.

Nosowość ginie też, jak w og.-pol., w formach dzisiejszego cz. przeszł. słów na $-nac$: $cofn\dot{y}u$ || $-nu^{n}$, $cofn\dot{y}li$; zapewne przez analogję powstały inf. $cofn\dot{y}c$ we wsch. Krajnie i $co\dot{v}nu\dot{c}$ w pld. Wlkp. prawie aż po Poznań.

Wygłosowe $-q \cong -om$, $-um$, $-om$: $\dot{s}\dot{o}m$ $m\dot{u}\dot{v}\dot{u}m$, $\dot{z}\dot{i}\dot{d}\dot{o}m$; na Krajnie jest $-q$ lub częściej $-o$, $-o^{n}$, $-u$: $\dot{z}\dot{i}\dot{d}\dot{o}$, $\dot{s}\dot{p}\dot{y}v\dot{a}\dot{j}\dot{o}$, $t\dot{a}$ $k\dot{u}\dot{x}\dot{n}\dot{o}^{n}$, $\dot{t}\dot{s}y\dot{m}\dot{a}\dot{j}\dot{u}$ s $t\dot{u}$ $k^{o}ob\dot{y}t\dot{u}$, lecz znowu wyróżnia się zach. Krajna (Morzewo, Rzadkowo, Krajenka¹⁾ ze swoim $-om$. Wygłosowe $-e \cong -e$, $-e$: $\dot{z}\dot{a}$ $\dot{v}\dot{z}\dot{e}$ $t\dot{e}$ $k^{o}ob\dot{y}t\dot{e}$ lub $\dot{v}\dot{z}\dot{e}$ $t\dot{e}$ $k^{o}ob\dot{y}t\dot{e}$, $\dot{s}\dot{e}$, $\dot{z}r\dot{y}b\dot{e}$, oba typy możliwe, jednak pierwszy wiele częstszy; na Krajnie (bez zachodu) oczywiście $-a$: $\dot{z}\dot{o}^{n}$ $\dot{p}\dot{i}\dot{a}$ $t\dot{a}$ $v^{o}od\dot{a}$. Wyjątek stanowią okolice Wolsztyna, gdzie: $\dot{z}\dot{o}^{n}$ $\dot{s}\dot{p}\dot{y}m$, $v\dot{y}\dot{z}\dot{y}d\dot{y}m$, $t\dot{y}n$ $k^{o}ob\dot{y}t\dot{e}$.

Spółgłoski.

Wargowe: W grupach: bezdzw. + v , \dot{u} zachowuje v swą dźwięczność: $sv^{o}o\dot{z}\dot{a}k$, $k\dot{v}\dot{a}tek$. Wymowę $\dot{s}vat$ napotkałem jedynie w Dobrczu (bydż.), więc na samym krańcu jej zasięgu. $\dot{S}v\dot{y}n\dot{a}$, $\dot{s}v\dot{y}n\dot{o}k$ zapisałem tylko

¹⁾ Nitsch: Dial. pol. Prus Zachodnich MPKJ III 199.

w Powierciu (kol.), choć Stieber miejscowość tę umieścił poza granicami formy *šfyria*¹⁾.

Północną wymowę *mīasto*, *zāmnia* napotkałem na linii Pruszcz, Wałdowo, Sępólno, Skic (złot.), prof. Nitsch podaje ją też z Krajenki (l. c.); w Lutowie tylko *masto*.

W końc. instr. pl. *-mī* oraz w dat. i acc. sg. zamimka *mī*, *mę* nastąpiło zdyspalatalizowanie *m̄*. Formy *nogamy*, *z_namy*, *my* 'mi' zajmują pn.-wschód Wlkp. po Bługowo (wyrz.), Szamocin, Gołańcz, Juncewo, Godawy, Pałędzie Kośc., Ostrowite Prymasowskie, Skorzęcin (brak ich w Orchowie), potem Wójcin, Gogolina, Cienin Zaborny, Brzeźno, Natalja, Grąbków, Ciemięń, gdzie granica schodzi się z linią wytyczoną przez Stieberta (l. c. 38 i Mapa V L. 3). Oczywiście tak tutaj jak i w innych wypadkach granica nie jest bezwzględna, po jednej i drugiej stronie są odstępstwa, szczególnie na Krajnie. *me* jest powszechnie słabiej reprezentowane.

Og.-pol. *vqs* wymawia się nad Notecią często jako *fqs*, *fō*s*; tamże zadomowione są *grable* 'grabie'. *Gdova* zachodzi najczęściej na Krajnie i na samym pld. Wlkp., możliwa jest wszędzie. Rzeka *Głda* brzmi *Vda*.

Przedniojęzykowe: Wlkp. z Kujawami posiada trzy szeregi przedniojęz. spirantów i afrykat; *s*, *z*, *c*, *z̄* — *ś*, *ź*, *ć*, *ź̄* — *š*, *ž*, *č*, *ž̄*, czem się zasadniczo prze-

¹⁾ l. c. Mapa V L.4. — Pracki: Gwara ślesieńska. Lud XIV 123 podał *švyniárz* ze Ślesina, lecz tam jej już nie znalazłem.

ciwstawia Mazowszu, Małopolsce i Śląskowi, które mazurzą, t. zn. mówią: *safa*, *cas*, *zyto*. Granica mazurzenia w pld.-wsch. Wlkp. jest mocno poszarpana, za podstawę wytknięcia jej biorę często tylko pojedynczo napotymane formy lub nawet objawy tak zw. szadzenia¹⁾ (*mějšče*, *ščyžoryk*). Zjawiska te spotykamy już w Brzeźnie (kon.), potem w Natalji (w Osieku Wielkim zetknąłem się tylko z szadzeniem), Dzierżążnie Kolonji, Słodkowie, Grąbkowie, Madalinie, brak ich w Liskowie, są w Stawie Chełmicach, stąd na Rososzycę (ostr.) Mazurzy też cały pld.-wschodni klin woj. poznańskiego z pow. kępińskim i częściowo ostrowskim jako należący językowo do Śląska. Granica mazurzenia biegnie od Rososzycy przez Czekanów, Wysocko Wielkie, Lamki, Ligotę (z pominięciem Pogrybowa), Roszki, Chwaliszew (nie mazurzą Sulmierzyce). W pow. rawickim mazurzą t. zw. Chazacy (wsie: Słupia, Zielonawieś, Szkaradowo, częściowo Chojno). Na zachodzie mamy dwa mazurzące skupienia: 1. pod Wieleniem, wsie: Rosko, Wrzeszczyna, Biała, Mężyk, Drawsko, Drawski Młyn, Chełst, Kamiennik, Piłka, Pęckowo, Marjanowo, Miały oraz Chojna nad Wartą; według Nitscha mazurzą też położone zagranicą i zniemczone wsie Wiejec i Krobielewek (skwierz.); 2. znaczny obszar mazurzący znajduje się na zachód od Wolsztyna: Kiełpin, Kiełkowo, Jażyniec, Obra, Kębłowo, nawet Kaszczor, u młodszych również w Chorzeminie i St. Dąbrowie. Obszar ten zlewa

¹⁾ Mazurzy wieleniacy nazywają to 'szekaniem, szekać'.

się tą cechą językową w jeden kompleks mazurzący z Chwalimem (babim.) Na pn.-wsch. Wlkp. trafia się często *casym*, og.-włkp. *inacy* 'inaczej' może nie być mazuryzmem.

ł: Wymowa ł jako ɥ jest cechą całej Wlkp. właściwej. Jednak po obu stronach Noteci znajdujemy przedniojęzykowe ł, zwykle palatalniejsze, zbliżone do twardego l, więc *głova*, *łokeć*. Po lewej stronie Noteci ł sięga od Gulcza (czarnk.) przez Hamrzysko, Lubasz, Skrzetusz, Potulice, Grylewo, Gołańcz, Łankowiczki, Szubin do Łabiszyna. Po prawej stronie jest ł (ł) nad samą Notecią, mniej więcej po linię Wysoka — Łobżenica — Sępólno rzadko trafia się ɥ. W Krobielewkę jest ł¹⁾.

W niektórych okolicach utrzymuje się l zam. ł w pewnych wyrazach, np. *łańcuł*, *lza*, *kaluga*, *kolnyś*, *lyńcina*, wszędzie *plaskaty*.

r: Lud posługuje się przeważnie normalnem, dźwiękowym r, a wszelkie pomawiania Wielkopolan o języckowe r są grubo przesadzone, dotyczą zwykle zniemczonych inteligentów i reemigrantów. Uoz- zam. roz- napotykałem częściej, jednakowoż tylko w niektórych wyrazach, np. *uóścyrane pyrki*, *uozvora*, *uozrucac*, formy te są dosyć bezładnie rozsiane.

Archaiczną cechą i tylko pośród starszych rozpowszechnioną jest ṛ, ṛś (≡ *rz), np. *ṛżyka*, *p̣śeće*, w pn.-zach. Wlkp.: w pow. czarnk., częściowo w chodz., w pn. części wagr., w Łankowiczkach, Dochanowie (żnin.), prawie w całym pow. obor., szam.

1) zob. Nitsch: Wybór pol. tekstów gwar. str. 139—40.

i w zach. części pow. pozn., w Wojnowicach i Ptaszkwie (nowot.), na południu szcztakowo w Żytowiecku i Pawłowicach (leszcz). Poza to tylko ż (š): *żepa*, *kšyk*, tylko na pograniczach mazurzenia możliwe: *ksys pserva*. Nad Notecią często: *čyšpec*, *šyšp*, *pašyšp* oraz wymienione już *uafš*, *Pofš*.

n: Płd. Wlkp. wykazuje skłonność do wymawiania n + k jak n + k: *uokynk^o*, *viševka*, na pn. zwykle *uokynk^o*, *vašynka*. — Trafiające się formy *pańcki*, *Šymańcki* świadczą o wymawianiu n przed s, więc *pański*, *poznanski*, w Gromadnie (wyrz.) też *pancyjãš* 'wymiernik'.

Średniojęzykowe: Zach. część terenu mazurzącego pod Wieleniem wymawia ś, ź, ć, ż jako š, ž, č, ž: *šan^o*, *žima*, *bič*, *žišã*, możliwe, że pod wpływem niemieczyzny, bo to samo zauważyłem u polszczyzących się Niemców pod Ujściem.

Częstym objawem w Wlkp., a szczególnie w jej zach. części, jest pojawianie się j przed ś, ź: *zajš* 'zaś', *gwojšn^o*, *uoižym* '8'; również przed š, šš: *projščak*, *uejštyć*, *iajštymp*; dalej przed šš: *krūjštyj*, *m^ooištyj*; częste jest też *b^oogajsto^o*, *buoick^o* 'błocko', *grūmaicki* 'gromadzki'. Natomiast specjalnością Wijewa i Brenna jest j przed k, k, g; *tajke*, *iajke*, *vajka* 'gąsienica', *smajka* 'smak', *grejk* *grejki* 'konie', *stoiği*, które wytworzyło się najpierw zdaje się przed k, g; zjawisko to trzeba chyba żywcem połączyć z »epentetycznym« j w jęz. łużyckich¹⁾. Wijewiaków nazywają spowodu tej wymowy *vajkami*.

1) Stieber: Stos. pokrewieństwa jęz. łuż. str. 30.

Tylnojęzykowe: Cała Wlkp. zachowuje *k ġ*; natomiast środkowa i wschodnia Krajna wymawia *k ġ* jako *ć ǫ*: *taće n^oożi*, *ćeżanka* 'kierznia', *żipci* 'gibki', w Dobrczu już *reki*, *gipki*. Na lewym brzegu Noteci zanotowałem w Szamocinie jedyną formę *Belżw* 'Belgja'. Zjawiska tego brak w zach. Krajnie po Miasteczko, Wysokę, Bądecz, Podróżnę, najdalej na pn. wysunięta jest Krajenska¹).

Młp. przejście $-\chi \cong -k$: na *nogak*, *durk* (niem. *durch*) napotkałem w Lamkach (ostr.), Mikstacie, Pieczyskach i Żeliszawiu (kal.), więc bardziej na pn. od Stiebera²). Młp. *borcuχ* 'borsuk' wyparł w Kaliskiem zupełnie Wlkp. nazwę *iaźóec*; ponieważ zasięg *borcuχa* pokrywa się z dawną granicą zaborów (od Kalisza po Łąd), można z tego wnioskować, że jest świeżym nabytkiem³). — Formy *χto* (*ftu*, nigdy **tko*), *χturyj*, *doχtūr*, *traχt*, *χ^oopot* są wszędzie możliwe, lecz *nūχt* częściej w pn. Wlkp. Powszechne są formy: *pkua*, *úelgā kruška*, *úyšk*, tylko na południu: *skovać*, *uskrne*, *braχne*. W pn. Wlkp. obok *zbynk* 'zepsute jaje' mamy też *zbyχ*, gdzieindziej *zbuk*, *zāpašt*, *zāpašk*, *zāpaš/ue iaje* itp.

Grupy spółgłoskowe: W fonetyce międzywyrazowej następuje na gruncie Wlkp. całkowita asymilacja pod względem dźwięczności: wygłosowe upodabiają się do następującej bezdźwięcznej lub dźwięcznej, chociażby to były samogłoski lub

¹) Nitsch: Dial. pol. Prus. Zach. 199.

²) Izoglosy sier. i łącz. Mapa I.

³) Nitsch: Dial. jęz. pol. 507.

spółgł. półotwarte: *brad Antka*, *bez uadny*. Tego niema na Krajnie, gdzie przed samogł. i półotw. brak udźwięcznienia: *straš uogniov^o*, *ruk ulici*; nie dotyczy to jednak przyimków: *bez roboti*, *v iizbe*; granica biegnie wzdłuż Noteci.

Przed półotw. oraz przed *i* i *v* utrzymują się w starych połączeniach spółgł. bezdźwięczne: *suazić*, *soalić*. Dla pn. charakterystyczna jest forma *ślatać*, która od Krajny przez Szubin, Żnin, Gniezno dochodzi pod Poznań (Wierzenica, Kicin), skąd przez Kiekrz, Pamiątkowo, Lubasz sięga aż do Drawska.

Do typowych zjawisk wlkp., przedewszystkiem pld. i centr., należy uproszczenie grup spółgłoskowych. Forma *tuš* 'tchórz' obejmuje prawie całe badane terytorjum. *Šur* 'szczur' jest również powszechny, nawet w Szymborzu i Ślesinie, lecz *scur* jest w mazurzącym pld. cyplu, a w Kaliskiem dochodzi *šcur* wzdłuż Proсны mniejwięcej aż do Warty. Powszechne jest *lā* 'dla', dalej *blišy*, *drošy*, jedynie w Szymborzu *droššy*. Wyrazy *lekkī*, *miękkī*, upraszczają się na *leki*, *mynki*, zwykle w pld. Wlkp. aż po Poznań. Pod wpływem dysymilacji powstały formy *letki*, *myntki*, powszechne w pn. Wlkp., również w Szymborzu, możliwe także na południu.

W grupach *r + s*, *ś*, *š*, *z*, *ž* ginie *r*. Zjawisko to jednak nie jest jednolite i powszechne. Przed samogłoskami zachowuje się *rž* jedynie na Kujawach, lecz *skažyc* spotykamy już koło Ślesina, choć dalej na pld.-wschód jest *žežák*, a nawet w Pieczyskach *žysk^o*, *zaskažu^o*; również w pn. Wlkp. możliwe *skažyc*. Wyłącznie do pld. Wlkp., bez jej wschodu,

należą *stašyĭ*, *pyšyĭ* 'pierwszy', albo *pešyĭ* 'piersi'. Powszechne jest *bažy* 'bardziej'. Silniej uwydatnia się to zlanie przed spółgłoskami. Formy *zmarznòńc*, *zmarzŭa* możliwe tylko na Kujawach, niewykluczone całkiem w przylegającej pn. Wlkp. W Szymborzu zapisałem *goštka* ob. *nopa'stek*, *va'sta*, również w pn. Wlkp. z Krajną częściej *gàrśc*, *nàparstek*, *varšta* || *varsta*, *smàrščki*, szczególnie na terytorjum z *rž* ($\leq *ř$), lecz środek i południe mają już tylko *gàśc*, *gàštka* (*gàška*), *nàpaštək*, *smàški*, *bàš* 'barszcz'. 'Pierścień' przedstawia się jako *peššyri*, *pejščyri*, *peššanek*, na pld. i zach. też *perčunek*. Rzadkością jest *lykaštvo*, *gospodaštvo* (czasem koło Gostynia i Odolanowa), lecz zupełnie brak **mulaški*, *gospodaški*, co również podniósł Stieber (l. c. 26). 'Śierść' brzmi na pld. *šyš*, na pn. od Poznania *šyrš*, w pn. Wlkp. *šyšk* || *šyška* || *šyšč* || *šyršč* || *šyršča* || *šyščel*, na pn.-zach. *šerć*. Zaimek *nikt* traci wygłosowe *-t* mniejwięcej na południe od linii Wolsztyn, Grodzisk, Kórnik, Września, Słupca, Konin, Koło, ma też postać *nič*, *ničt*. — W bezok. ginie *-ć*: *nieš*, *gryš*; granicę trudno wykreślić, bo jest ogromnie poszarpana, trzebaby poprostu wszystek materiał przytoczyć. Na zachodzie pozostają przy Nitschu, że „granica idzie lewym brzegiem dolnej Warty“ (l. c., str. 451), choć po lewej stronie znajdowałem *-śc*, a po prawej *-š* u Mazurów wieleńskich; od Obornik granica prowadzi mniejwięcej przez Skoki, Łopienno, Gniezno, Słupcę do Koła. Analogicznie powstało *byš* 'być' koło Leszna, a koło Wielenia *byšć*. W rzeczownikach również mamy te same uproszczenia: *peš*, *pleš*, *kopyš*, *úyš* 'wierzch'.

Nadzwyczajną rzadkością jest zanik *i* w formach stopnia wyższego: *kepćeše*, *lžeše*, możliwe tylko na południu. Jedynie we wschodniej Krajnie napotkałem formy *úeskò^a*, *mèskò^a*.

Inaczej traktuje się znowu trudne do wymówienia **sř*, **zř*. Og.-pol. 'źrebię' brzmi z obu stron Noteci: *žybè* lub *'žybè*, *žebec*, *žebò^ak*, tak już w pn. części pow. obor.; podobnie nad Notecią *dye'žyriaye*, 'dojrzałe'. Południe Wlkp. ma *d* wstawne: *zdžybe* *zdžybè*, to samo w *vejždžyc*, *pšejždžátko* 'lusterko'; formy te — choć nie wszystkie w równej sile — sięgają aż po Dąbrowkę, N. Tomyśl, Ceradz Kośc., Krzyżowniki (pod Poznaniem), Komorniki, Kórnik, Pyzdry, Białobłoty, Morawin, Opatówek. Na tej samej przestrzeni spotyka się też *ždžènica*. O wiele rzadsze jest *ždžúduo*, tylko na samym południu. Formę *dojždžauyi* zanotowałem koło Wolsztyna i Zbąszynia. Dostyc powszechne jest *žžar*. Między Poznaniem a Notecią jest tylko *žrybo^ak*, na pld. terenie trafia się też *žrubok* lub *žrubek*.

'Zrzucić' ma zwykle postać *zrućić*, jedynie na półn. jest *zdrućić*, począwszy od Drawska (gdzie obie formy możliwe) przez Czarnków — z pominięciem Lubasza — Boruszyn, Parkowo, Skoki, Gniezno (bez Trzemeszna), Ostrowite Prymasowskie, Orchowo, Łąkie, Szymborze. Pod Zbąszyniem zam. *rozrucac gnuj* mówią *kidać*, a na południowym cyplu *rošćepac*.

Obok powszechnej formy *šroda* znajdujemy koło Wielenia *čřšoda*, *f ppeřšotku*, w Morzewie *uočřšudek*; tylko *šrybr^o* lub *šrybuo*.

Spotyka się też *ščyc*, *p^oošcyjwać*, u młodszych już *zešyc*.

Koło Brenna, Wolsztyna i Zbąszynia jest *ijžžoro* 'jezioro'.

Z morfologii.

Z e słowotwórstwa.

Do wybitniejszych znamion słowotwórczych w gwarach wlkp. należy suf. *-yšek*, służący do tworzenia rzeczowników zdrobniałych: *gornyšek*, *douyšek*, *kóutyšek*.

Pospolity jest suf. *-ák*, wypierający przedewszystkiem rzecz. typu *cele*, więc *celák*, *pr^ooiščo^k*, *žybo^k*. Ten typ szerzy się właściwie wszędzie. Wprawdzie w pld. i zach. Wlkp. mamy jeszcze odmianę *gúše*, *-šyńća*, lecz obok tego istnieją formy z *-ák*, które oznaczają zwykle wyrosłe stworzenia, dlatego trudno zasięgowi *celák* wytyczyć granicę.¹⁾

Przy pomocy suf. *-ák* tworzy się w Wlkp. zwykle nazwy mieszkańców od nazw miejscowości lub części kraju, np. *poznaniák*, *žnińák*, *Paučák*, *Krajńák*, *T^ooždák* || *T^oošták* 'mieszkańcy po obu brzegach Warty koło Miłostawia', *Chazák*. Wyróżniają się Mazurzy wieleńscy (zważy siebie *Mazó^{ra}mi* a innych *Puclá^{ka}mi*), którzy używają suf. *-óⁿ*, *-ańe*, np. *drauzóⁿ*, *drá^obańe* lub *drávańe*, *drwbańe* 'mieszkańcy Drawska', *piłóⁿ*, *piłañe* 'Piłka', *χwščóⁿ* 'Chelst'. To samo zja-

¹⁾ Wszechstronne oświetlenie tego typu znajdujemy w pracy W. Taszyckiego: Powstanie i rozwój rzeczowników typu *celák* Lud Słow. III A 17—33.

wisko widzimy u dumnych ze swego stroju Biskupian (Domachowo, na pld. od Gostynia): *biskupⁱⁿ*, *-'únka*, *zabuočⁱⁿ* 'Biskupianie z Żytowiecka'; sąsiedzi zwa ich jednak *biskupákami*. W formacjach tych nigdy nie używa się suf. *-anin*, co też można spotkać u półinteligencji wlkp.: *Velkopolan*, *Małopolan*. Owi Biskupianie nazywają nie-Biskupian, zwykle ludzi poza parafią domachowską, *č^ookami*, kobiety *č^ookami*.

Z przydomków wzajemnych warto tu przytoczyć: *pleševok* — na Kujawach dziś najbardziej obelżywe miano, przejęte od ludności pleszewskiej, która tam dawniej na robotę przybywała; *poχyrioš* 'robotnik rolny, sezonowy' na Kujawach; w Pakości baby wymyślają sobie od *buračoruf* (z prawego brzegu Noteci) i *jagožoruf* (z lewego); *traχčázami* zwa (od *traχta*, *trafta* 'tratwa') mieszkańców Czeszewa (nad Wartą), nad Notecią nazywają flisaków *tręfčázami*; *mašlák*, to Niemiec katolik w pow. międzychodzkiem, tacy pół-Polacy w pow. chodzieskim mają nazwę *žólte nuogi*; Poznaniaków zwa *kašokami*, *trępožami* (Konin); powszechnie: *mimec* 'ewangelik', także *kašuba*, *škeber*, a *puolwk* 'katolik'; *bryjske želyj* 'mieszkańcy Brenna' spowodu używania *žel* 'żem' i t. p.

W przymiotnikach występuje często suf. *-ity* na miejscu og.-pol. *-isty*: *mónčytyj*, *vuodńityj*, *šeržityj*, również *-aty*: *glińatyj*, *poščatyj*.

W stopniu wyższym mamy obok siebie formy *lekčejšy* i *lžejšy*, lecz w N. Kramsku podobno *lejšy*, koło Zbąszynia *dlejšy* 'dłuższy', zwykle *suotčejšy* *mynkčejšy*, w Lamkach *melkčejšy* 'mielszy'.

Spośród nazwisk typami przodującymi są wprawdzie typy na *-ski, -ak*: *Rybiński, Płotkowiak*, lecz obok tego mamy dużo nazwisk o charakterze przezwiskowym: *Bzdawka, Duda, Sikora*... Nazwiska kobiet zamężnych urabia się zwykle przy pomocy suf. *-â*: *Kûnečnâ, Pok^oorskâ, -âčka*: *Gymbôčka, K^oo/an^oovička, -ovâ*: *Šejk^oovâ, G'emz^oova, -'inâ*: *Dužinâ, K^oo/libopčynâ* (na południu). Nazwy dzieci tworzy się przeważnie według typów: *Franek, Kaša Šikory, — Šikožyny, — Šikorůf* lub *Šik^oorka, Šik^oorčunka, Šik^oožunka*, rzadko *Šikorůvna*.

Z odmienni.

Z deklinacji.

Waha się rodzaj w szeregu rzeczowników. Tylko rodzaju żeńskiego jest *čén, smaka, podstavek, m^oorga*, wahają się: *topůl || topola* — na Krajinie *t^opůl*, o ile niewyparte przez zapożyczone z niem. *peplô^o, tynč || tynča || tōš || tyš, šyš* (gen. *šyšu || šyšy*), *bedra || bedr^o*, *do pšerymbli* lub *-bla, kole dyšli i dyšla, gžik* (w pow. wyrz. nawet *bžik*) — w pld. Wlkp. *gžika, gžica, gžicka* 'twarożek zaprawiony szczypiorem (także *grajtka, gramajtka* w pow. raw., *gryńtka* Gogolewo, *gorčyčka goscyccka* w pld.-zach. Wlkp., *tvărůk* — na zachodzie, gdzie niewszędzie znają *gžik*), *božynek* (*b^oo/anek*), obok *b^oo/ynka* (na południu szczególnie, np. *b^oo/na žleba žag_jejšec* 'rzeszoto' Brenno), *torf || torfa*, tylko rodzaju męskiego jest *žut* 'udo', *do Chožeža*; obok *ikr^o* 'łydka' jest *ikra*, na pld. to samo oznacza *bžušek || bžuško || bžušč || bžušče*. Zachodzą też przesunięcia w typach: *bref || brůâ, bžytef || bžytva*,

myntkef || myntka, čvikef -'ou || čvikva, brukef || brukva, zwykle tylko *fša*; *voj, stryž || vuža stryža* — zresztą 'stryj' obecnie zupełnie zanika.

W rzecz. r. n. zachowuje się *-ê* (\leq **-êje*), więc *kozañê, žycê*, w pld. Wlkp. mniejwięcej w granicach podanych przez Nitscha (l. c. str. 467): Pleszew, Środa, Grodzisk, Wolsztyn i na pn.-zachodzie od Czarnkowa aż po Wągrówiec i Kcynię. Są jednak bardzo liczne wahania, bo u młodszych cecha ta zanika, a u starszych objęła także wszystkie rzeczowniki i przymiotniki na *-e*: *sercê, jažê, dr^oogê žapka*. *S^ounê* 'słońce' jest tylko koło Odolanowa.

Tenże typ rzeczowników na **-êje* ma w zach. Wlkp. w dop. l. p. końcówkę *-u* zam. zwykłej *-â*: *bes šnâdañu, do piču*. Formacja ta, powstała zapewne pod wpływem rzecz. męskich, obejmuje pld.-zachód od Leszna przez Goniębice, Popowo Wonieskie, Gryżynę (częśc.), Bronikowo, Ruchocice, Wąsowo, Zgierzynkę, Kwilcz na Międzychód; niema jej w Łowyniu i Kamionnie, jak również z obu stron Warty. Na Krajinie znajdujemy *-â || -u*: w Morzewie tylko *do Ujšču*, pozatem *šnôdañô^o, uod_zažombiñô^o*, dużo przykładów na *-u* z Piesny, Wałdowa, Sępólna, Rogalina, natomiast z Gromadna, Łobżenicy, Runowa tylko *-â*. Można by przypuszczać, że na Krajinie to *-u* powstało fonetycznie z *â* ze względu na tendencje tamtejszą do wymawiania *â* jak *ô^o* (jest nawet *ta kužnu*), trudno to jednak z całą pewnością orzec.

W dop. l. p. rzecz. r. ž. na *-ja* zachowało się dawne *-e* nietylko w rzeczownikach, lecz przeszło

także do zaimków i przymiotników: *ze żyme, uod granice, s take uadne kuχnie, kole dysle* (lecz *f taki uadny kuχni*); ten stan znalazłem tylko na pld.-zachodzie od Zielonejwi (raw.) przez Chojno, Konary, Gogolewo, Żytowiecko, Pawłowice, Kąkolewo, Bukówiec Górny, Bucz, Przemęt, St. Dąbrowę, Chorzemin, Tuchorzę, Chrośnicę, Łomnicę do Nądni (nowot.), jest też w Dąbrówce i Kramskach (Nitsch, l. c. 469); poza tym zwartym terenem jeszcze w Mikstacie (ostr.) oraz szcztatkowo w Trzcinity i Czaczu (kośc.).

Rzecz. r. ż. na *-iã* mają w bierniku l. p. dawne *-q(-om)*: *kuχniôm, k^oolacyjôm*, na Krajnie *kuχniô^o, kuχniu*.

W l. mn. r. m. obok og.-pol. *bracã, kšyžã* znajdujemy *soutyšã, muzykañcã, kavalyyžã*. Zam. *dñi, dñe* mamy też często *dnyj*.

W dop. l. mn. możliwe jest *-uf* we wszystkich typach deklinacyjnych: *gosp^oodãžuf, kobytuf, kužnuf, p^ooluf*, jednakże u starszych trzyma się *-i(-y)*: *kũni, gosp^oodãžy, niici*, lecz tylko *myšuf, fšuf*.

W narz. l. mn. zapanowała końc. *-ami (-amy)*: *kũnami, g^oošcãmi, -mi* trzyma się uporczywie w formie *latni*, szczególnie w Poznaniu u półinteligencji; natomiast *-ma (kuñuma)* przechowało się dotąd w pn.-zach. Wlkp. u Mazurów wieleńskich i w zach. części pow. międzychodzkiego po Chorzepowo, Kamionnę, Łowyń, nie licząc Żytowiecka i Słupi (raw.), gdzie ta końcówka dziś już nie jest żywotna; spotyka się ją także na Kujawach (Szymborze).

Dawne *dve jãjã, dve žeci, dve iyyžžora* trzyma się silnie w pn.-zach. części pow. leszczyńskiego:

Bukówiec Górny, Włoszakowice, Zaborowo, Brenno, Wijewo.

Z całej powodzi licznych i różnorodnych zaimków warto podkreślić silne trzymanie się dotąd form 3 osoby: *uñnygu, uñny || ijei, uñnymu...*, *uñny || ijeiy*, ob. *ny%, iy%*.

Z konjugacji.

Końcówki osobowe.

Jedynie koło Wolsztyna zauważyłem w 1 os. l. p. końcówki *-m*: *pišym, špym...*, pozatem tylko *piše, šeze*.

1 os. l. mn. kończy się na *-m, -my, -ma, -me*. Typ *niešem, robim*, ale *špyvãmy* obejmuje pn. Wlkp.; ponieważ na pld. Kujawach (również w Ślesinie) tego typu właściwie nie napotkałem, zaczynam wytyczenie granicy od Szymborza — Pakości, skąd biegnie ona w kierunku zachodnim na Godawy, Juncewo, Panięródz, Chojnę, Brzeźno Nowe, Budzyń, Lubasz, Bolewice; koło Zbąszynia już *nešymy*. Na południe od tej linii spotyka się rzadko tę końcówkę, np. w Ochodzy, dalej w pn. części pow. obornickiego, lecz na Krajnie można napotkać *-mi* (np. Strzelewo-bydg.). Tak przy *-m* jak i przy *-my, -ma* nastąpiło jednolicenie samogłosek w końcówce, więc *niešem || niešim || niešam* jak *robëm, ruobam, niešymy, rošymy*.

Olbrzymi obszar południowy, zajęty przez *-my*, rozpada się na dwie części: południową z dostosowaniem spółgłoski do 1 os. l. p. i pn.-wschodnią. Pld. typ *niešymy, mogymy, zapuacymy* panuje na

przestrzeni: Staw (kal.), Morawin, Tokary, Dzierzb-
bin (jest w Kowalach Księżych, brak w Kowalach
Pańskich, jeden przykład z Żuków), Nowy Świat,
Rzgów, Szyszłowo, Mielżyn, Witkowo, Gniezno,
Dziekanowice, Kłeczko, Skoki, Oborniki, Popówko,
Słoplanowo, Bobulczyn, wzdłuż granicy typu *nieśem*
aż do Zgierzynki, skąd przez Wąsowo, Jabłonnę,
Tuchorzę na Chobienicę (w Nowejwi Zbąskiej,
Chrośnicy, Łomnicy i Dąbrówce jest *nieśymy*, lecz
w Nądni *nieśymy*). Do tego obszaru należałoby też
włączyć Rogoźno, lecz badałem tam tylko dzieci,
więc nie mogę tego brać za podstawę, bo u dzieci
ten typ bardzo się szerzy. — Niezbyt wielką prze-
strzeń między *nieśymy* a *nieśem* zajmuje typ *nieśymy*,
możymy.

Końc. *-ma* występuje jedynie w rozkazniku: *dejma*,
zańśma || *zańżma*, i to na całym obszarze. W cz. ter.
-ma jest w użyciu na Kujawach, poza terenem mych
badań; napotkałem ją w Szymborzu, Osieku Wiel-
kim (Koło), Powierciu i Ruszkowie I.

Zak. *-me* jest tylko w obu Kramskach i wskazuje
na związek z Łużycami (Nitsch, l. c. str. 421).

W 2 os. l. mn. występuje końc. *-ta* (zam. *-će*) na
wschodzie. Na południu używa *-ta* cały prawy brzeg
Prosny z wyjątkiem małego skrawka na pn. od Ka-
lisza (Kokanin, Żłotniki Wielkie, Blizanów) oraz
okolicy Pyzdr; następnie granica biegnie przez Łąd,
Koszuty, Mielżyn, Wierzyce, Dębnicę, Dębłowo
(w samym Gnieźnie *-će*), na wschód od Łopienna
i Janówca, przez Stępushowo, skąd przez Grylewo,
Dziewoklucz, Chojnę, Osiek, Runowo Kr., Sypniewo;

poza tą granicą pozostaje jeszcze Ochodza, zresztą
-ta można spotkać po różnych folwarkach dalej na
południe. Charakterystyczne jest, że w pluralis
maiestaticus, przy zwracaniu się do osoby starszej,
jest zawsze *-će*: *uoćec dejće*.

W czasie przeszł. mamy typy: 1. *ja nūs*, 2. *ja*
nūzym, ewtl. *ja gēm nūs*, 3. *zym nūs*. Typy 1 i 2 są
powszechniejsze w pld. i zach. Wlkp.¹⁾, w śród-
kowej i pn. rzadki jest 1 oraz *ja gēm nūs*, na Krajnie
drugiego właściwie niema, bo zakrólował typ 3 *ja*
zym nūs, który obecnie forsownie wypiera typy 1 i 2
w całej Wlkp. Dlatego tutaj w krótkości nie można
wykreślić granic, wątpliwe, czy się wogóle uda.
To *žem* może stać nawet po czasowniku: *sed zym*,
bō zym 'był-że-m' (Drawsko). — Na miejscu *-m* wy-
stępuje stare, właściwie śląskie *-γ*. Dzieje się to
w Brennie i Wijewie oraz u Chazaków, lecz zja-
wisko to jest już w zaniku, zaledwie trzyma się
w formach: *jo^u žeγ buu*, *jo^u zeγ bōu*, nigdy **byuēγ*,
mimo skrzętnych dochodzeń. Trzeci teren z *-γ*,
raczej już z *-k*, zaczyna się koło Mikstatu.

W 1 os. l. mn. cz. przeszł. mamy dwa typy: 1. po-
łudniowy *my byli* lub *byli my* i 2. północny *bylim*
(*bylym*), natomiast nigdy **bylišmy*. Typ drugi panuje
na linii i na pn. od niej począwszy od Ruszkowa I (kol.)
przez Dzierżążnę, Słodków, Rychwał, Rzgów, Pie-
trzyków, Graboszewo, Mielżyn, Pobiedziska, Dą-
brówkę Kośc., Parkowo, Rogoźno, Chodzież. Na

¹⁾ W Domachowie, gdzie brak *-že-*, napotkałem unikat: *jo*
em buu, *jo em buu*, innych form z takim *em* nie wydestałem.

całej Krajnie typ *byłim* nie jest dominujący, możliwy jest tylko bez zaimka, bo w przeciwnym razie zwykle *mi byli*, co też można spotkać na lewym brzegu Noteci. Ponadto na Krajnie używa się form *mi żam byli*, więc istnieją tam 3 typy obok siebie. Oczywiście w całej Wlkp. możliwe jest: *żym byli* lub *my żym byli*.

Z właściwości poszczególnych klas.

Rozmieszczenie typów *nese-ńose* przedstawiono pod e.

W rozk. zachowane archaiczne -c w *pyc, zapšonc, pumuc* w Wlkp. właściwej, na Krajnie *upěč, zapšqš*.

W złożeniach z *išč* pojawia się -ń-, wzięte z prefiksów **vzn-*, **szn-*, jednakże obok formy *vyńde, zyńde, zańde, uodyńde*, rzadziej *pšyńde*, znajdujemy *vyide, zęide*... także poza Dąbrówką i Wieleńskiem (Nitsch, l. c. str. 463) w różnych okolicach. *Pude* jest przeważnie kujawskie, bo wlkp. jest *pūide, pūyde, pūc*.

Czas przesz. czasowników typu *kląc, dąc* urabia się zwykle według wzoru: *klon (klòn) klyna klyni, šè zdon* (od *wzdąc się*) *zdyna zdyni*. Wyjątek stanowi okolica Wielenia, gdzie trafia się *klyną, zacynli, vyjynua, vyjynuyj*. Od *vyjąc zdjąc* urabia się przeważnie formy: *vymne zymne* || *vyimne* || *ymne zymne, ym zym*.

W całej pld. Wlkp. napotkać jeszcze można dawną odmianę od *gnać*: *żyne* || *pożune, żyneš, pożyń vyžyń*, od czego inf. *vyžynać*, co absolutnie nie

miesza się z *wyżynać wyrzynać*, które brzmią tam *vyžyńać*. — Rzadkością są dawne formy od *rosnąć*: *roste, rošce*, nawet *rost, urostła*.

O formach *cofnyc, covnuć* wspomniano przy samogłoskach nosowych.

Czas *grać* ma zwykle odmianę: *graje, graješ*, rzadko natomiast spotykamy *znaje*, przeważnie jest *znòm, znáš*. U starszych mocno trzymają się formy *rozumym rozumęjom, umym*, na Kujawach *rozumé, umóm; ja rozumé* szerzy się pośród dzieci, bo popierane bywa wydatnie przez nauczycielstwo z innych dzielnic; u dzieci też, szczególnie w samym Poznaniu, częste: *šymé, -'eš, šym*.

Odmiana *mleć pleć* przedstawia ogromną różnorodność form, czego tutaj rozwinąć nie można¹⁾. Typem zachodnio-wlkp. jest: *mele moy zmoüte zmo^{te} mo^ć mo^ć*; na Kujawach *myle mylyu zmylune mylic*; reszta Wlkp. ma: *mele* (-eš || -iš), *meu, moy* lub *melyu, zmelune, mleć* || *mljć* || *melić*, na Krajnie częściej *metł mljć*. U dzieci szerzy się typ *melić*, na pn.-wschodzie *mylic*.

Słowa z pierwiastkowem *t* mają w cz. ter. tylko *depce, župoce*.

Słowa typu *śać* odmieniają się według wzoru: *šeje šaju šali zašane*; na pn., ale dopiero za Notecią, jest *šau, šaua šeli*, z lewej strony Noteci jedynie koło Szubina i Łabiszyna; na Kujawach stwierdziłem *šeli* w Szymborzu, lecz na pld. od Sz. tylko

¹⁾ zob. Nitsch: Monografie pol. cech gwarowych. Nr. 3 Prast. I. Kraków 1916.

sołi. — Od *krajać* brzmi inf. *krajeć* || -'ać, w każdym razie rzadkością jest *ukrojić chleba*.¹⁾

Obok końc. -*ovać*: *potsuyovać, posuygovać*, która przedstawia typ bardziej archaiczny, szerzy się po k g χ końc. -*yvać*: *pšeskakyvać, posuygyvać, uobvqyvać*²⁾. W cz. ter. jest zwykle -*uje*: *pšekónuje, pšeskakuje*. Pn.-wschód (Krajna i Kujawy) zam. *kupovać* mówi *kupać kupà*: prawy brzeg Noteci aż do Osieka, potem przez Łankowiczki, Juncewo, Gąsawę na Strzelno (także w Dębłowie koło Gniezna), następnie dopiero Ślesin, Dąbrowice Stare, Natalja, Ruszków I.

W przeważnej części Wlkp. odróżnia się inf. *šeżeć, suyšeć* od *robić, służyć*, natomiast pn.-wschód ma tylko *šeżyć, lecić, milczyć*, również *stoić*. Na Krajinie wyodrębnia się zachód: nie tylko Byszki, Morzewo, lecz także Podróżna, częściowo Wysoka, dalej Gromadno, Piesna mają *šeżeć*, ze Złotowa i Krajenki podaje Nitsch *šeżyć, vjeżyć*³⁾. Zatem *šeżyć* występuje na linii i na pn. od niej: Miasteczko, Szamocin (częściowo), Chojna, potem wzdłuż Noteci, następnie w kierunku południowym między Łankowiczkami a Wolwarkiem na Juncewo, dalej między Łopiennem a Rogowem na Niechanowo (częśc.), Witkowo (częśc.), potem przez Koszuty, Rzgów, Jaroszewice, Dzierzbín, Grąbków, Madalin, Tokary

¹⁾ Inaczej w „Odpowiedziach redakcji” Jęz. Pol. XVIII str. 161—3.

²⁾ Dużo materiału z tego zakresu przedstawia K. Nitsch: „Pol. »chy, chi« i »hy, hi«” Spraw. Pol. Ak. Um. T. XXXVI nr. 3.

³⁾ MPKJ III 197 i 199.

i dalej granicą wytyczoną przez Stiebera¹⁾. — W środkowej i zach. Wlkp. spotykamy często *vércéc vércãg*.

Płd.-wschód ma ściągnięte formy *stãc, bãc se* aż po Wolę (tur.), Zbiersk, Blizanów, Nowe Miasto, Jaraczew, Gostyń, stąd w górę aż do Turwi, potem przez Jerkę do Pawłowic i Ponieca. Zdaje się, że *stãc* cofa się przed napierającym od pn. *stoić*, bo od starego mężczyzny zapisałem *stãc* także w Czaczu (koło Śmigła), pod Wieleniem również możliwe *stãc*.

Ze składni.

Dopełniacz ujemny po czasownikach, użytych z przeczeniem *nie*, jest zjawiskiem dosyć powszechnym, więcej, niż u półinteligencji.

Konstrukcje: *do nogãv mycã, pšy deskãg žniñcu* spotykamy również w Kaliskiem, więc nie mogły powstać pod wpływem jęz. niem. Natomiast od Niemców wzięto: *jade z roverym, baŕe sè z lalkòm*; dalej częste *dã 'es giebt'*, np. *dã takiy luži*; tu należą też zwroty: *vižouèm gu ležeć, suyšouèm jòm špyvać*.

Obok *grać karty* mówi się też *grać kartãf, guzikãf*.

Szacunek dla osób starszych wyraża się przez 2 lub 3 os. l. mn., lub przez 3 os. l. p.: *ićce* (nigdy *ićta*), *ner usõndòm, ner veźne*.

Formy męskoosobowe i nie-męskoosobowe przedstawiają obraz znacznego zamieszania, czego tutaj rozwinąć nie można. Na wschodzie mamy: *take stare luže tag mûvòm, psy ščekãli*, lecz również na zachodzie występuje *dobre naučycele* i t. p.

¹⁾ Izoglosy sier. i łącz. 40—1; w objaśnieniach do Mapy V na miejscu L. 2 winno być L. 1!

Próbki tekstów.

Kilka tekstów gwarowych z Wlkp. (z zachodu i północy) ogłosił Nitsch¹⁾. Aby uzupełnić luki, podaję tutaj trzy charakterystyczne teksty: 1. z samego pn.-zachodu, z terenu Mazurów wielęńskich, 2. z terenu południowego, położonego między Biskupią a *Χαζάνι*, 3. ze wschodniego krańca dialektu centralnego, z terenu *T^ozđákúf*.

1. Drawska Lejarnia (koło Drawska, pow. czarnkowski). Tekst piosenki podała 73-letnia kobieta.

Kó^ompaυa šē Kaša v m^ooržō
Pasυa kuńiki ve zb^oozō.
Īaχā^o pōⁿ star^oosta s p^oola,
Zaĵon kuńiki ze zb^ooza.
Īak šē Kaša dovéž^oayα
P^oo kuńiki p^ooleč^oayα.
Vžynυa s s^oobō^om dva talaryĵ,
Īedyn n^oevyĵ, drōgi staryĵ.
„Na-ze, Kašō, sχ^ooveĵ s^oobe,
Pršyde n^oocke spaž^o d^oo čebe“.
„Īyn^o p^ršy^oχuč a z ūec^oora,
Puki ŷotv^oo^ržunā^o kumυera.
Īyn^o p^ršy^oχuč a n^o tō^ompeĵ,
P^ootkuvecka^oni nē b^ržonkeĵ,
B^oo tam starā^o lezyĵ f čisyĵ,
Īak kl^oo p^ršy^ožē t^oo 'ōsυysyĵ“.
Starā^o, starā^o 'ōsυysayα
Na staryg^oo zavouayα.
'A cym staryĵ z ŷy^oska sk^oocō^o
Ūot Kašinki pōⁿ vysk^oocō^o.

¹⁾ Wybór pol. tekstów gwar. nr. 151—175.

„M^oija Kaša byveĵ zdr^oova,
 Īā^o kavalyr a tyž^o vd^oova“.
 „Nē tacyĵ tō kpi bōvali,
 'A vd^oovō^om nē nē nazvali;
 'A tyž^o ĵyn^oo n^oocke p^ršespā^o
 Ī zarq^oz m^onē vd^oovō^om nazvā^o“.
Vyĵsυa Kaša p^ršede vrotyĵ,
Zapυakayα svoĵi cn^ootyĵ.

2. Gogolewo (pow. gostyński), opowiadał 80-letni mężczyzna.

Ūoćec žēžavūy pŷtno^ošce mŷrg r^ooli i sušuy kŷnčy^onē.
'A usušyli te kŷnčy^onē, p^oovado^o d^oo žēnca: 'Īc tyĵ d^oo
dum p^oo kuńe, 'a tu usyndē kole grańice, 'oš tyĵ pšyĵežēš.
'A vaka¹⁾ p^oolečayα z ĵēm. Buυa ĵuš p^oozno^o g^oožiņa,
sυy^oño^ošk^oo ĵuš zašūo. Ūoćec 'ušo^ot za grŷmotkŷm kŷn-
čyĵi^oni na grańicyĵ, vyĵon tabakyrke i p^oovō^oχou tobake
i kuńdek zašuy. No^o tedyĵ tabakyrke k^oovo^o a tu:
χeĵna veĵ tŷm st^ooĵi χuop pšyĵ nŷm! ūelgi f kapalušu;
'i ŷoćec gō nē sašou²⁾). Tedyĵ ŷoćec du nēgŷ p^oovado^o:
C^oo tyĵ sa χceš? 'A ŷun: C^oo tyĵ tu χceš? 'A ŷoćec:
V ĵimē ŷoĵca i sy^ona... Vātĵ šē zr^oobŷ^o i p^oofsto^o šum,
'oš te dževa v leše grυχotayyĵ.

3. Czeszewo (pow. wrzesiński), opowiadał 73 letni mężczyzna.

Dovni na vesele mŷožō^oni mēli pšyĵ kapalušay take
ŷińce, kupovali ĵe vod žyđŷf. Drugi ŷińec moŷ pšyĵ
boku. K^ooždyĵ mŷožŷn moŷ taki χaropnik. Pšyĵ tym
kańcugu moŷ boye χustki, to vyĵiĵou tōm χustkōm.

¹⁾ 'suka'

²⁾ nie znał.

Druŋny maŋyŋi na gŋovaŋ take čopki s pazŋŋća, i rozmaryn buŋ taki źelŋnyŋi popšekuwdanyŋi. Sťoškŋf byŋo kilka ftěle pŋot pasym rozmajitygu kolŋoru. Tŋo tak pšedlaty buŋo.

Ze słownictwa.

Przy określaniu dialektów bardzo ważną rolę odgrywa słownictwo, przede wszystkim zasięg rozmaitych wyrazów, co umożliwi nie tylko wglądnięcie w tajniki ludowej kultury materialnej i duchowej, lecz również śledzenie dróg rozmaitych wpływów dialektów polskich na siebie lub języków obcych na polski. Materiał w tej dziedzinie jest przeobfity¹⁾.

Z przytoczonych przez Danysza (l. c.) wyrazów nie wszystkie są og.-włkp.; np. *ŋyćka* 'bez dziki' jest mało znana na pn.-wschodzie; podobnie *rżysko* nie jest wyrazem og.-włkp.; *vymborek* nie wykracza na południu poza terytorjum Włkp. właściwej, również powszechnie znane są *šuńdy*; obok *korbâla* jest też *k^oorbas*, *dyńa*, *bańa*; poznańskie *glupki* 'lubaszki' zwa się na pld. *glumy*, *blumy*; 'petronelka' nie jest jedynym mianem 'biedronki', jest też *sk^oobrunek* (koło Zbą-

¹⁾ Nieco szczegółów zawierają artykuły A. Danysza: Odrębności słownikarskie kultural. jęz. pol. w Włkp. w stosunku do kult. jęz. w Galicji: Jęz. Pol. II 243—61 i K. Nitscha: Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa i Warszawy. Jęz. Pol. II 261—70. — Systematyczne opracowania szeregu wyrazów podał Nitsch: Z geografii wyrazów pol. Roczn. Slaw. VIII 60—150 oraz w Ludzie Słow. I i II.

szynia), gdzieindziej znów *katrynka*, *sarynka*, *marysepka* itp.

Różnorodność słownictwa zilustruje chociażby kilka nazw części ciała. 'Skroń' zwie się powszechnie *špiki*. *Čouo* jest nazwą włkp., bo nad Notecią, na Krajnie i na Kujawach, dalej we wschodniej części pow. kon. i w pow. kol. jest *uyšina*. Nigdzie niema nazwy na 'rzęsy', *bref*, *brŋâ*, *brŋi*, *brŋe* oznacza zwykle jedno i drugie. Przeważnie tylko koło Poznania jest *źrënica*, na pld. jest *źdźyńica* (*dźyńica*, *żyńica*, *źredńica*, *źdźunka*, *źdźouk^o*), pograniczny pas południowy mówi *paŋynka*, tak samo przeważnie w Kaliskiem, w pn. Włkp. i na Krajnie, lecz zachód (Wolsztyn, Międzychód, Wieleń) używa nazwy *lalka*, *lalko* — może tłumaczonej z niem. *Pupille*, bo odwrotnie jest *pŋpka*, przerobiona pewnie z *lalki* (Drawsko), formą przeważnie pałucko-kuj. jest *pašydeŋk^o*, ewtl. *paš*, rzadkością jest *žbuo* (Goniębice-leszcz.), *žbło* (Hutka-czarnk.), *vižâtko* (Muchocin-międz.). Na 'dziaśło' mówią *žŋsŋo* w centr. i wsch. Włkp., na południu oczywiście *žŋsŋo*, na zachodzie (Leszno, Kościan, Wolsztyn, N.-Tomyśl, Wieleń, Szamotuły) *dusno* lub *dŋsno*, koło Zbąszynia *duncna*. 'Kość ogonowa' to *gyźica*, *gyźica* (pld.), *gźica*, *gąźlica* (Krajna), na Kujawach i w Kaliskiem *kuper* (*kufer*, *ŋuper*). 'Udo' zwie się *jut*, rzadziej *grube mŋs^o*. Wyraz 'łydka' nieznan, zamiast tego jest *ikro* (*ikra*) — centr. i pn. Włkp., lub *bžušek*, *bžušč* na południu, granica biegnie od Zbąszynia przez Kościan, Dolsk, Żerków, Rychwał, Turek na Uniejów. Na 'zgrubiałą część kości goleniowej' mówią na wschodzie *kostka*, na zachodzie

glozna¹⁾, granica biegnie na zach. od Czarnkowa na Połajewo, Szamotuły, Czemiń, Śrem, Koźmin, Krotoszyn, Sulmierzyce.

Również nazwy z innych dziedzin wskazują na wybitną odrębność zachodu. Np. 'gąsienica' zwie się wszędzie *vošuna*, *všuna*, lecz w Brennie i Wijewie ma nazwę *vaka*, co stoi w związku z łuż. *vaka* 'robak', dziś na zach. Wlkp. *vaka* oznacza pogardliwie 'sukę'. Zamiast *gumboki*, *gumboki* mawia zachód (aż pod Poznań!) *dumboki*, *dumboki*, *dymboki*, co zmusza nas do zestawienia tych form z serb. chor. *dubok* i dol.-łuż. *dłumoki*²⁾. Zachodnia jest też *veščyca* lub *veščox*, gdzieindziej *m^uora*, *m^uorus* 'zmora', dalej wspomniana już *ješć* 'rzeszoto', *ušouka*, gdzieindziej *ušouka*; koło Zbąszynia 'osełkę' trzymają w dublu (*dübel*), na pld.-wschodzie w *kużaju*, reszta w *k^uorbunce*, *bańce*, o ile do ostrzenia kos nie używają *mušček*, *tartasuf* lub *stryxokuf*; koło Zbąszynia na 'dżdżownicę' mówią *vyňzyňik* (chyba od *vyňzić* na wędkę ryby), og.-włkp. jest *glizda* lub *robak*, wyróżnia się znów obwód nadnotecki i Krajna, gdzie *pl'ixna* lub *pyrò^uc*, *pyrò^us*.

Podobnych izoglos z różnych dziedzin życia ludu możnaby mnóstwo pociągnąć, aby wykazać odrębność językową poszczególnych terytorjów: zachodu, wschodu, północy i południa.

¹⁾ por. dol.-łuż. *glozynk* 'kostka' (Stieber: Stos. pokrew. jęz. łuż. str. 13).

²⁾ Zob. Berneker: Slav. et. Wtb. 251 i 307.

Uwagi końcowe.

Załączone mapki wskazują, że większość izofon i izoglos biegnie wzdłuż i wszerz przez Włkp. Nizinny charakter kraju ułatwia wzajemne przenikanie się różnych cech językowych, co znowu ogromnie utrudnia wytyczenie granic poszczególnych dialektów. Rzeki tylko w małej mierze stanowią przeszkodę, wyodrębnia się wśród nich Noteć, częściowo tylko Warta.

Noteć przedewszystkiem chroni Krajnę przed zupełnem zwielkopolszczeniem: granica wymowy *ribi* i braku całkowitego udźwięcznienia międzywyrazowego, przy innych krajniackich cechach językowych Noteć tylko częściowo stanowi granicę. Ogromnie wyróżnia się Krajna zachodnia: brakiem *q*, *-q* (jest *-òm*), *ć*, $\frac{z}{z}$ ($\leq *k$, $*g$), *nogamy*, wymową *gǫši*.

Granicę Kujaw wytknąłem na podstawie wymowy *šnik* i *gura*, dodać jeszcze trzeba brak *uo* na tej linii; pozatem jednak większość właściwości kuj. wkracza na terytorjum Włkp. pn.-wschodniej i walka odbywa się mniejwięcej na linii: Witkowo — Gniezno—Janówiec—Gołańcz; teren ten pokrywa się tylko częściowo z dawnymi Pałukami.

Kaliskie (jako pld.-wschodni typ) odgranicza się od woj. poznańskiego brakiem *yj* oraz końc. *-ta*, pozatem jednak nie przedstawia się zbyt jednolicie, gdyż przebiegają przez nie stosunkowo liczne izofony i izoglosy. Ten napór językowy od wschodu i południa uwidacznia się też częściowo w słownictwie (np. włkp. *pašikuňik* 'ważka' wypierany bywa przez

mazow. *skłāža*, a *jazbȋec* przez młp. *borcu/a*, włkp. *kukouka* przez *buŷke*). Granica mazurzenia tutaj się nie cofa.

Południe ma swe znamię dzięki wymowie *peżyŷna*, *gŷsi*, *śńadańe*, oraz dzięki dopełniaczowi *ze zĕme*, choć obszar już przerwany koło Krotoszyna i Odolanowa. Ślady starego kontaktu ze Śląskiem widocznie w mazurzeniu i w formach *żeŷ*, *nogak*.

Wybitnymi cechami zachodu są: wymowa *kura* — *gura*, dop. l. p. *śńadańu*, częściowe zachowanie typu *ńose*, wymowa *ʹz*, dalej izoglosy: *syto*, *vyka*, *best besk*, *dusno*, *dymboki*, *vaka* itp., nie mówiąc już o samych krańcach (Brenno i Wijewo, Chwalim, oba Kramska, Dąbrówka), których dawny związek ze Śląskiem lub Łużycami nietrudno będzie obszernie udowodnić. Większość odrębnych izogłos dochodzi aż pod Poznań. Z tej odmienności językowej zachodu wnioskowaćby można, że mamy tutaj do czynienia z jakimiś resztkami plemion słowiańskich, które zostały spolonizowane; ze znaczną pewnością można to już powiedzieć o Mazurach wieleńskich.

Poznań i okolica zachowują dotąd w całej pełni swe stanowisko centralnego dialektu włkp.: *o^a* (\leq **ā*), *ou* (\leq **el*), *śńo^adańe*, *vuŷeŷi*, *uo*, *u^a* (*ōy*), mieszanie *vo- o-*, *ŷt^ao*, *drŷga*, wymowa *buo^acu* jak *zump*, inf. *ńeś*, *bydymyŷ*, *byli myŷ*, *ńeśeće*, *ńese*, *stoŷeć*). Ten centralny obszar sięga mniejwięcej pod Gniezno, Oborniki, Szamotuły, Buk, Kościan, Śrem, Środę. Wyodrębnić może wypadnie okolicę Jarocina i Plezszewa spowodu znacznej bezbarwności językowej tych okolic.

Ostateczne wykreślenie ściślejszych granic poszczególnym dialektom będzie możliwe dopiero po szczegółowem opracowaniu materiału leksykalnego i po zestawieniu wszystkich zjawisk językowych włkp. na szerszej platformie wszystkich dialektów polskich i niektórych języków słowiańskich.

Objaśnienia do mapek.

Mapka nr. 1. Cechy głosowe.

Linje oznaczają:

- 1 — pld.-zachodnią granicę wymowy *śnik* (str. 16).
- 2 — pn.-wschodnią granicę odróżniania *ó* od *u* (str. 19).
- 3 — pld.-wschodnią granicę pomieszczenia *vo-* i *o-* (str. 18—19).
- 4 — pn.-wschodnią granicę formy *druga* (str. 20).
- 5 — wschodnią granicę wymowy *yĭ* (str. 21).
- 6 — południową granicę wymowy *y* jak *i* (str. 21).
- 7 — północną granicę wymowy *peżyńia* (str. 21—2).
- 8 — wschodnią granicę wymowy *u* jak *ŭ* (str. 22—3).
- 9 — pld.-zachodnią granicę wymowy *q* (str. 23—4).
- 10 — pld.-zachodnią granicę i pld. wyspę wymowy *śyno* (str. 24).
- 11 — północną i pld.-wschodnią granicę wymowy *gŷsi* (str. 24—5).
- 12 — pld.-zachodnią granicę wymowy *nogamy* (str. 26).
- 13 — pld.-zachodnią granicę przejścia *k, g ≅ ć, ź* (str. 30).
- 14 — północną granicę uproszczeń grup spółgłoskowych typu *nieś* (str. 32).

Mapka nr. 2. Cechy morfologiczne.

Linje oznaczają:

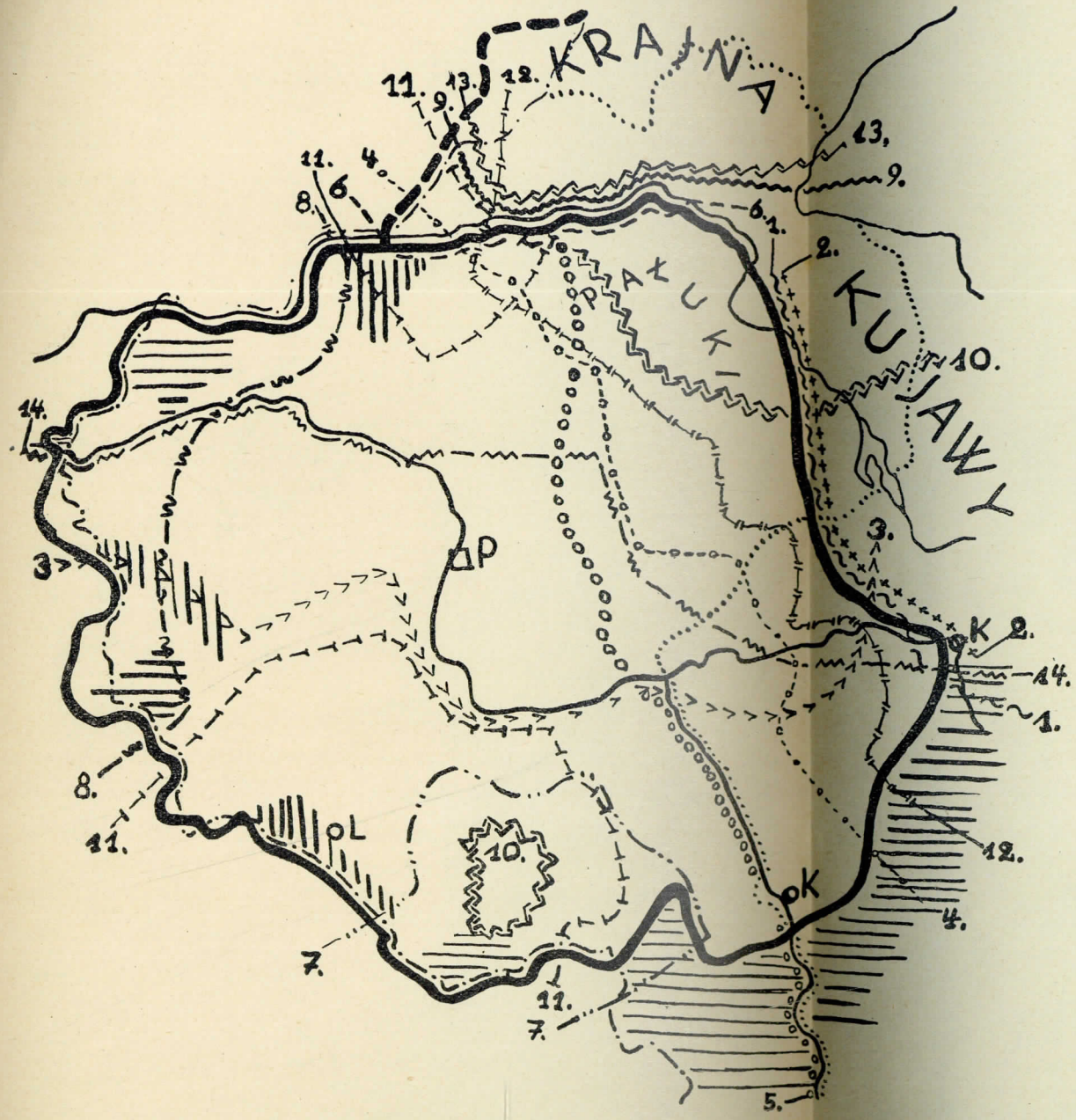
- 1 — wschodnią granicę końcówek dat. sg. *-ovi* || *-'evi* (str. 12—13).
- 2 — wschodnią granicę gen. sg. n. typu *śńadańu* (str. 37).
- 3 — pn.-wschodnią granicę gen. sg. f. typu *źemie* (str. 38).
- 4 — wschodnią granicę końcówki instr. pl. *-uma* (str. 38).
- 5 — południową granicę końcówki 1 os. l. mn. *-m* : *nieśem* (str. 39).

- 6 — północną granicę form 1 os. l. mn. typu *nieśemy* (str. 39—40).
- 7 — zachodnią granicę końcówki 2 os. l. mn. *-ta* (str. 40).
- 8 — północne granice resztki aorystycznej *że%* (str. 41).
- 9 — pld.-zachodnią granicę formy 1 os. l. mn. cz. przeszł. typu *bylim* (str. 41).
- 10 — pld.-zachodnią granicę form *śaya, śeli* (str. 43).
- 11 — pld.-zachodnią granicę formy *kupać* (str. 44).
- 12 — pld.- zachodnią granicę typu *śeźić* (str. 44).
- 13 — północną granicę form *stăć, băć śe* (str. 45).

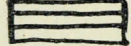
26948

Treść.		Str.
Skróty nazw powiatów		4
Uwagi wstępne		5
Z fonetyki		9
Samogłoski		9
Samogłoski nosowe		23
Spółgłoski		25
Z morfologii		34
Ze słowotwórstwa		34
Z odmienni		36
Z deklinacji		36
Z konjugacji		39
Końcówki osobowe		39
Z właściwości poszczególnych klas		42
Ze składni		45
Próbki tekstów		46
Ze słownictwa		48
Uwagi końcowe		51
Objaśnienia do mapek		54

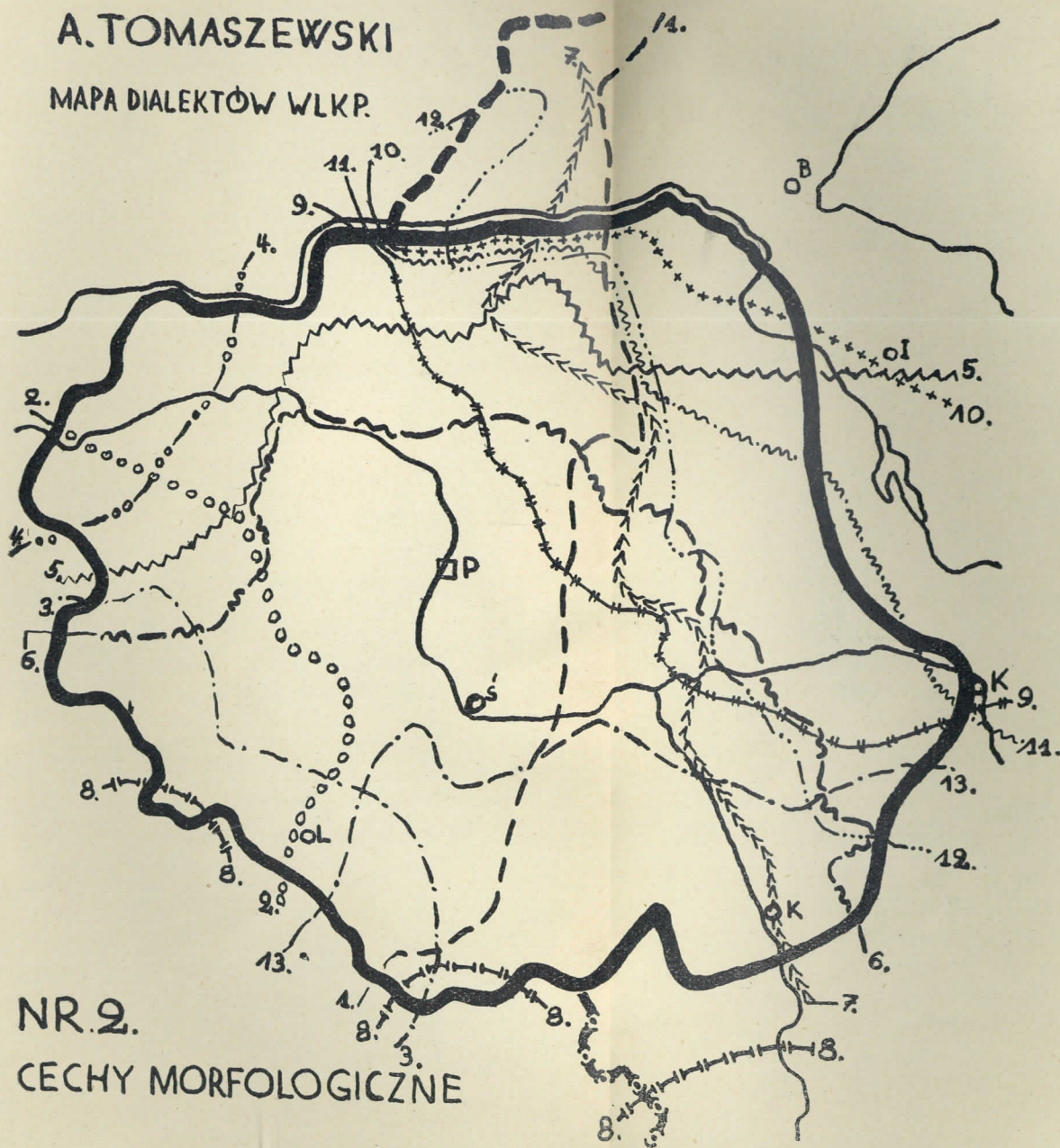
A. TOMASZEWSKI.
MAPA DIALEKTÓW
WLKP.

NR. 1. CECHY GŁOSOWE.

- TERYTORJUM JĘZYKOWE WIELKOPOLSKI WŁAŚCIWEJ
- GRANICA PAŃSTW
- GRANICA JĘZYKOWA KRAJNIACKO-NIEMIECKA
- GRANICA WOJEWÓDZTW
- TERENY JĘZ. POL-NIEM.
- TERENY MAZURZĄCE

A. TOMASZEWSKI

MAPA DIALEKTÓW WLKP.

NR. 2.

CECHY MORFOLOGICZNE